

הרב ישראל אריאל

מכון המקדש

שביעית בגבולות התורה - הלכה למעשה

ראשי פרקים

- א. היתר המכירה בשמיטה הבאה - שנת תשס"א
 1. היתר המכירה בעת יסוד המושבות החקלאיות בארץ
 2. מאז ניתן ההיתר השתנו פני הישוב באופן מהותי
 3. הסיבות להיתר בכתבי הרב קוק
 4. הרב קוק הכיר את מצב הישוב לאשורו
 5. היתר השמיטה משום פיקוח נפש ללא היתר המכירה
 6. ארבעת התחליפים להיתר המכירה
 7. יסודות היתר חדשים
 8. המצב בתקופתנו
- ב. תחום עולי מצרים ותחום עולי בבל
 1. ההבדלים בהלכה בין גבולות עולי מצרים לגבולות עולי בבל
 2. גבולות עולי מצרים
 3. גבולות עולי בבל
 4. ביאור שיטת הרמב"ם
- ג. תחומי ארץ ישראל לשביעית הם גבולות ברית בין הבתרים
 1. הירושלמי
 2. הספרי
 3. הרמב"ן
 4. הרמב"ם
 5. מסקנה

- ד. גבולות עולי מצרים, קדושתם ותחומיהם
1. לכיבוש של יחיד בארץ ישראל יש תוקף של כיבוש רבים
 2. קידוש הארץ למצוותיה באמירת פה או בתהלוכה של תודות
 3. מובנה של קדושת הארץ
 4. עבודה בשביעית בתחום עולי מצרים בכלל ובערכה בפרט
 5. תחום עולי מצרים זהה לגבולות אברהם
- ה. גבולות ההלכה של ארץ ישראל כספר כפתור ופרח
1. ראיות שגבולות הארץ הם גבולות ברית בין הכתרים
 2. שלוש תשובות לסתירה בין גבולות מסעי לגבולות ברית בין הכתרים
 3. הספר כפתור ופרח ראה אור בטרם נערך סופית
 4. דברי החוקרים שבאו אחרי הכפתור ופרח דמיוניים
- ו. היתר ירקות הערבה הדרומית
1. שיטת הפסיקה של הכר"צ מירושלים תמוהה
 2. פסק הלכה שמצפה רמון הוא חוץ לארץ
- ז. איסור ירקות שגודלו בערבה

הדיון שלפנינו אינו סיכום של דעות ומקורות בנושא השמיטה בלבד. המעיין בדברים בשים לב ימצא, שיש באמור להלן הצעת שיטה הלכתית שונה מן המקובל ויחס אחר לנושא השמיטה.

יש באמור להלן ערעור על כמה מושגים שהפכו לשגרה, וכגון המשך קיומו של היתר המכירה על פי המקובל עד כה.

כמו כן יש באמור להלן הצגת תפיסה אחרת ביחס לתחומי ארץ ישראל האסורים בעבודה בשביעית.

המושג תחום עולי מצרים הוגדר בדברי מחברים שונים כחבל ארץ מצומצם. במאמר שלפנינו, מקבל תחום עולי מצרים מעמד שונה ודווקא על פי דעת חז"ל והרמב"ם.

כך גם באשר לגבולות מסעי, המקובלים כגבולות ההלכה של ארץ ישראל, מוצגת להלן דעה שונה, שיסודה בדברי חז"ל והרמב"ם, שגבולות אלה לא נאמרו לעניין הלכה, וגבולות ההלכה הם הגבולות שניתנו לאברהם בברית בין הבתרים.

במהלך הדברים ניתנה תשומת לב מיוחדת לנושא הערבה הדרומית אשר במרוצת שנות השמיטה האחרונות הפכה לאסם המזון של שומרי השמיטה, הרואים בה אזור המוגדר כחוץ לארץ. המסקנה העולה מן הדברים דלהלן היא, שאזור הערבה נתקדש בקדושת ארץ-ישראל לעניין שביעית, מאז ראשית כיבוש הארץ בימי יהושע עד ימינו אנו.

הדברים נכתבים במוצאי שמיטה תשנ"ה, מתוך כוונה להסב את תשומת הלב ולהאיר עיניים, כהכנה מוקדמת לקראת שנת השמיטה תשס"א.

יתן השם והשמיטה הבאה תמצא את עם ישראל יושב במרחבי ארצו, אשר ניתנה בשבועת עולם לאברהם אבי האומה מפי הגבורה, כשמצוות השמיטה נוהגת מן התורה, כימי עולם וכשנים קדמוניות.

א. היתר המכירה בשמיטה הבאה - שנת תשס"א

1. היתר המכירה בעת יפוד המושבות החקלאיות בארץ היתר המכירה, שהונהג על ידי גדולי ישראל לפתרון בעיית שמירת שנת השמיטה בארץ ישראל, נוהג זה כמאה שנה. במהלך דורות הגלות והחורבן עלתה שאלת שמירת השביעית בשדות הארץ על ידי בודדים בלבד, שכן חקלאות יהודית כמעט ולא היתה. אולם עם הקמת המושבות הראשונות בארץ לפני כמאה שנה הפכה השאלה לבעיה מעשית הנוגעת למאות משפחות של חקלאים יהודים בארץ. היתר המכירה הוצע על ידי גדולי ישראל ובהם: הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, רבי יהושע לייב מבריסק, הגאון הרב ש. אלישר מחכמי הספרדים, הרב נפתלי הרץ רבה של יפו, רבי אליהו דוד רבינוביץ תאומים - האדר"ת ועוד.

עם עלייתו של מרן הרב קוק זצ"ל ארצה לכהן כרב בעיר יפו והמושבות התרחבה השאלה, שכן מספר החקלאים היהודים עלה ממאות לאלפים. מלבד קהילות אחדות של הישוב הישן אשר חיו בירושלים, בחברון, בצפת ובטבריה, ואשר לא עסקו בחקלאות, הגיע מספר המושבות החקלאיות לכחמישה עשר.

התיישבות זו התפתחה כתוצאה מעלייתם של קבוצות ובודדים שעלו ארצה וכן מיציאת משפחות מן הישוב הישן לעסוק בחקלאות. הישובים קמו תחת השלטון התורכי, שנהג בבוני המושבות בעריצות וחשדנות כשהוא מוצץ את לשד החקלאים

וגובה מסים כבדים מיבולם הדל. כן רבה היתה השחיתות בשלטון התורכי, דבר שחייב את המתיישבים להוציא ממון רב על שוחד לפקידים ועושי דברם. עם זאת, עצם צמיחתה של התיישבות כזו היתה תופעה מרנינה, שהיתה בה בשורה של ראשית בנין הארץ מחדש לאחר אלפי שנות חורבן ושממה.

לאור האמור, מובנת החרדה של גדולי ישראל, שהתירו את המכירה לנוכרי, שכן לפנייהם עמדה שאלת המשך תהליך בניית הישובים והתרחבות הישוב בכללותו בארץ, או נטישתם - חלילה, וגדיעת השתיל הרך, שאך זה עתה החל לצמוח והחשש מחיסול הסיכוי לבניינה של ארץ ישראל מחדש.

יש להוסיף, שבימי הבראשית של ההתיישבות בארץ התבסס הישוב על החקלאות ועבודת האדמה.

היו אמנם בעלי מלאכה במקצועות שונים, כמו בנאים, נפחים וכדו', אך אלה היו מועטים, וכשהתעורר הצורך פנו לבעלי מקצוע מקרב הערבים, שסיפקו את רוב בעלי המקצוע שנדרשו באותם ימים.

המסחר היה לצרכי פנים ואיפשר קיום בקושי לסוחרים המועטים. היו בודדים שעסקו ביצוא לארצות השוכנות לחוף הים התיכון, או ליהודים בארצות אירופה. היה זה יצוא חקלאי, כגון יין, תפוזים, אתרוגים, שקדים ותוצרת אחרת מן המטעים שהחלו להניב בארץ באותם ימים.

הוזה אומר, רוב האוכלוסיה במושבות התקיימה מן החקלאות. הפסקת היצוא החקלאי בשמיטה משמעותה המעשית באותם ימים היתה הרס החקלאות. זאת לא רק בשמיטה, אלא גם בשנים שלאחריה, שכן הצרכנים פנו לספקים אחרים הנותנים אספקה רצופה ומסודרת. הרס החקלאות תוצאתו הפשוטה היתה התמוטטות הישובים החדשים, שכן הישוב היה מבוסס על החקלאות.

2. מאז ניתן ההיתר השתנו פני הישוב באופן מהותי

הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל היה האיש שנטל על עצמו את האחריות על ההיתר בתקופתו, בהתבסס על ההיתר שניתן על ידי קודמיו. אמנם היו מחכמי ישראל שיצאו נגדו באותה תקופה, אך כמי שהכיר את חיי המושבות וראה את מצוקתם מקרוב, חש את סכנת הכיליון המרחפת על המושבות במידה שתושבת כליל עבודת האדמה בשנה השביעית. לפיכך קם וקבע כהוראת שעה את היתר המכירה, כהסדר לכל מי שאינו יכול לשבות מעבודת האדמה בשביעית.

במקביל, שיבח הרב וחיוק את אלו הממשיכים את קיום השמיטה בשדותיהם באופן מלא למרות הסיכון שבדבר. הרב אף הקים קרן לסיוע לחקלאים שומרי

שמיטה, והתכוון לנסוע לפריז אל הברון רוטשילד, כדי שיקציב סכום כסף להחזקת החקלאים שומרי השמיטה לבל ירדו מנכסיהם מהפסדי שנת השמיטה.

מאז ניתן ההיתר בימי הרב קוק זצ"ל השתנו דברים רבים. הישוב גדל ממאות משפחות היושבות במושבות בודדות ונמצאות בראשית התפתחותן, לישוב מתפתח ומתרחב לרבבות ולמאות אלפים. ממשלת תורכיה פינתה את מקומה בארץ ישראל לשלטון הממלכה הבריטית. בתקופה זו השתנו דברים מבחינה כלכלית וחקלאית. הישוב, שהיה בנוי על חקלאות בעיקר, הלך והתפתח בסוגי המלאכות והפרנסות של יושבי הארץ.

עם תקומת המדינה, עבר אמנם הישוב משברים קשים מבחינה כלכלית, עקב המלחמות, קליטת העלייה, החרם הכלכלי ועוד, אך בהדרגה השתנו הדברים תכלית שנוי. בעת האחרונה התרבו מאד אוכלוסי המדינה היהודית ביחס לעבר, והיא מונה כארבע וחצי מיליון יהודים. מתוך מספר זה של תושבים, עובדים כשני מיליון שכירים במשק הישראלי בכל תחומי המקצועות. רק כששים אלף, היינו כאחוז וחצי מכלל התושבים, קשורים בדרך כלל שהיא לחקלאות. ליתר דיוק, רק כשמונת אלפים משפחות בישראל עיקר פרנסתן באה מן החקלאות.

השיטות החקלאיות לגידולים של ירקות ופירות אף הן עברו שינויים גדולים. היצוא החקלאי גדל מאד, אך עם זאת ביחס לכלל היצוא של המדינה אינו אלא כשלושה אחוז מכלל היצוא. יסודות מזון חשובים ועיקריים באים כמעט באופן מוחלט מיבוא, כגון חיטה, אורז, קטניות וכדו'. וכך גם שינויים רבים אחרים המשנים את התמונה כליל ביחס לתקופה שבה נקבע היתר המכירה כהוראת שעה. למרות האמור, נהגה הרבנות הראשית לישראל להכריז על המשך קיומו של היתר מכירת האדמות בשמיטה מדי שבע שנים, תוך הסבר, שהסיבות שהביאו לקביעת ההיתר בזמנו תקפים.

אצל רבים נתקדש ההיתר של הרב קוק כמצווה, וכאילו קבע שכך ראוי לנהוג לכתחילה, ואף מצווה לנהוג כן.

אך ככלל היתר שנאמר לשעתו, כן היתר זה, אינו יוצא מגדר הוראת שעה, וכפי שקבע הרב קוק עצמו. כשם שהיתר שניתן לאדם לאכול בתעשה באב בשנה מסוימת אינו היתר כללי של תענית תשעה באב, כך גם בשמיטה, לא התירו גדולי ישראל את מכירת אדמות ארץ ישראל אלא מפני "שעת דחק נוראה", כלשון הרב קוק זצ"ל באגרותיו. משחלפה שעת הדחק - בטלה סיבת ההיתר.

אכן, הרב קוק קבע כללים, מתי יאבד ההיתר את תקפו ותשוב המצווה למקומה כשהיתה. הרבנים הראשיים שכיחנו מאז הקמת המדינה, מצאו סיבות בעלות משקל להמשיך את מתן ההיתר. כפי שיבואר להלן, הסיבות והגורמים שמנו הרבנים הראשיים מאז ימי הרב קוק זצ"ל כיסוד להיתר, חלפו מן העולם. לפיכך, לקראת שנת השמיטה תשס"א, דומה, שיש מקום למחשבה, בדבר היערכות לשמירת שמיטה כהלכתה.

3. הסיבות להיתר בכתבי הרב קוק
כאמור, לכל היתר סיבות מיוחדות משלו, כל עוד שהסיבה קיימת ההיתר קיים, אך בהעדר הסיבה, גם תוקפו של ההיתר בטל.

להלן הסיבות להיתר השמיטה כפי שהן מובאות בכתבי הרב קוק זצ"ל.

אלו דבריו בסוף המבוא לשבת הארץ (עמוד סה):

ההפקעה אינה אלא לשעה, וקיום ישוב ארץ ישראל הוא לדורות...
ודמי למה שאמרה תורה ובענין פיקוח נפש: "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה" ושבת דף קנא עמוד ב... נמצא, שיש מצווה להפקיע את המצווה לשעה במקום הכרת, כדי לקיים את מצוות ישיבת ארץ ישראל.

כן כתב בעמוד סו שם:

אחרי כל אלה, אין מקום לערער על דרך הוראה כזו במקום דחק שנוגע להפסד של רבים... וקל וחומר, שהדבר נוגע ליסוד חיי הנפש של ישיבת ארץ ישראל. לא נקבעה בזה שום הלכה קבועה, רק בתור הוראת שעה, כשיתברר הדבר לבית דין הגון, הבקי במצב הישוב ובסדריו, שאין דרך אחרת לקיומו של הישוב ואלא אם כן יתירו באותה שמיטה את היתר המכירה יעשה את מעשיו לשם שמים, וה' עמו.

כך גם כותב הרב זצ"ל בקונטרס אחרון שם פסקה כ עמוד קכא):

כיון שהדחק גדול עתה לאין שיעור, ואם יתנהגו עכשיו עם הפרדסים הכרמים וכל הפירות העומדים רק לסחורה, שהם העיקר הגדול בפרנסת הארץ ועובדי אדמתה, בכל קדושת שביעית, יתרבה ההפסד באין שיעור, ועומד הישוב להתבטל לגמרי חלילה. בעת כזאת בוודאי חובה ומצווה עלינו להתנהג בהוראת שעה, על פי הסכמת בית דין יפה, בעצה של היתר המכירה. עד אשר ירחיב ה' גבול עמו, ונוכל לקיים את כל המצוות התלויות בארץ כולן, בלא שום הפקעה והערמה כלל.

ברוח דומה כותב הרב קוק זצ"ל באגרתו ל"אחינו היקרים יושבי המושבות על אדמת הקודש", לקראת שנת השמיטה תר"ע [אגרות ראי"ה א אגרת רז]:

מעמדנו רמוש והרום הוא: אנו כעת רק המעומים בארץ הקודש ורובה מיושבת מבני נכר. וכל עיקר פרנסת הישוב בנויה על משא ומתן של מסחר היין ויתר תבואות הארץ... ואי אפשר לנו בשום אופן לקיים מצוות השמיטה... לבטל לגמרי עבודת הקרקע ולהפקיר את כל הפירות... כי לפי זה מוכרח הישוב כולו להיות נהרס לגמרי חס ושלום.

בהפסק במשך השנה חבורי המסחרים יוצא הפירות לחרל' האכרים המעטים יהיו מוכרחים לעזוב את הארץ הקדושה אשר לא תוכל לפרנסם בעניה מפני מיעוט אחינו בני ישראל הנמצאים בה כעת, ונשארו חס ושלום המושבות שוממות ונעזבות.

אשר על כן, הסכימה דעת רבנן קשישאי, אשר ראו בעוני עמם, למצוא עצה ותרופה בתור הוראת שעה. אשר בכל שמיטה, אשר יראה הדבר בעיני בית דין יפה, משיש צורך להמשיך את ההיתר ושעוד הזמן גרמא להשתמש בכוחא דהיתרא זה, יסמכו על כוחם של זקנים וייתיר...
4. הרב קוק הכיר את מצב הישוב לאשורו

הרב זצ"ל יחד עם בית דין צדק דיפו הגיעו להכרה שהישוב יתמוטט עקב השמיטה. כאמור, בתפקידו כרב בעיר יפו והמושבות הכיר הרב את מצב הישוב לאשורו. יפו היתה אז השער לארץ ישראל ורבים מן העולים ארצה הגיעו דרך יפו. בעיר הסתובבו פועלים רעבים בנסיון למצוא עבודה במושבות. הרב באגרותיו מעלה את "דוחק הפועלים העניים" (אגרות ראי"ה א אגרת רפט) שבהעדר עבודה ירעבו או ירדו מן הארץ. העיר יפו היתה גם שער היציאה מן הארץ, והרב ראה גם רבים מבני העליות השונות האוספים את מיטלטליהם האחרונים, ויוצאים בהחבא ובכוש פנים מן הארץ. יורדים אלה, גם אם לא חפצו בכך, בעצם עזיבתם את הארץ הוציאו את דיבתה שאינה יכולה לפרנס את היושבים בתוכה.

תיאור על חומרת המצב בישוב מובא באגרתו של הרב זצ"ל לרב חיים ברלין, המבקש ממנו לבוא בדברים עם גדולי ירושלים ולהוציא סיכום משותף בענין ההיתר. הרב עונה לו, שעצם ההיתר אינו חדש, "ומה יש לנו להוסיף על הוראה שכבר יצאה ונתחזקה בפועל, ונתקבלה בישראל על ידי גאוני עולם נוחי הנפש ז"ל". כלומר, עצם ההיתר מבוסס מבחינת ההלכה ואין מקום לדון בו. השאלה שנתורה היא, האם יש הכרח להשתמש בהיתר גם בשנת תר"ע, או שמא המצב השתנה לטובה ופקע כוחו של ההיתר. על כך כותב הרב (אגרות ראי"ה א אגרת שנח):

כי אם לראות את המצב, אם כבר פקע הצורך של שעת הדחק שמא כבר קם רווח והצלה לישוב... וזה תלוי בדיעה והכרה ערוכה... בדחקו ובעניו וטיפולו המרובה משל הישוב. וזה הלא ידוע

לכל, שהנני שקוע בענייני הישוב בין בטובתי ובין שלא בטובתי, ואני יודע את מהות מעמדו, יותר מהרבה מרבני ירושלים הרחוקים ממנו, בין במקום בין ברוח הכרה... על כן די היתה לי הסכמתנו יחד, עם הרבנים הנאונים בית דין צדק בעיר הקודש יפו ת"ו, שהם באמת יודעים ומכירים את מצב הישוב. וכולנו הסכמנו בדעה אחת, באין מקום כל דהו של ספק, שאי אפשר כלל להישוב לעמוד... ובענין ההכרח, לא די שלא נגרע דבר משמיטות הקודמות, אלא שעוד נלחץ המצב... ולפי התרבות הישוב בכמותו, ושפלות מצב הפרנסה שלו, הענין מוכרח בהכרח עוד יותר גדול מאשר בשמיטות שקדמו...

הרב מתאר תיאורים חיים של המצב, שראה בעיניו, שלא כאלה שעמדו מרחוק ולא היו מעוררים בנעשה בארץ באותה תקופה. אף לרידב"ז כותב הרב "שבעת שהיה בחוץ לארץ, והיה רחוק ממקום המעשה, לא ידע את גודל הדחק וחורבן הישוב וסכנת נפשות התלוי בענין השמיטה... ויפסקו כל חיבורי המסחרים [מסחר היצוא] מהיינות ותפוחי הזהב וכל יתר יבול הארץ, שכל חיי הישוב ממש תלויים בהם... אמנם כאשר בא לארץ, וראה הכל בעיניו, שהוא ממש דבר שאי אפשר כלל להעלות על הדעת [לקיים את השמיטה בלא פתרון של היתר מכירה]...הננו מוכרחים להכנס בפרצה דחוקה ולסמוך על דרכי ההיתר... אמנם בכל פעם היה [הדבר] בהסכמה, שהיא רק הוראת שעה" (אגרות ראייה א אגרת רז).

באגרת אחרת לרידב"ז מסביר הרב ביתר פירוט את סכנת הנפשות שיש בקיום סדרי השמיטה הרגילים, ואלו דבריו:

אם לא יוציאו לחו"ל את הסחורה, את היין ואת תפוחי הזהב והשקדים וכיוצא בזה, ממש תשם הארץ חלילה, ויחרב הישוב החדש, ועמו מוכרח להיות נהרס הישוב הישן גם כן... כי קיבלתי מכתבים, וגם השכל נותן, ששום אדם עשיר אפילו ירא שמים לא ירצה להשקיע רכוש בארץ ישראל...

ושם בהמשך מתאר הרב "את עניינים ואת לחצים של האיכרים, שענייניהם תלויות להחיות את נפשם ונפש ביתם מפרי אדמתם, בשעה שהם נלחצים ממיסים ומארנונות מעבר מזה ומהוצאה יתירה [בשמיטה]... מעבר מזה" (אגרות ראייה א אגרת שיא).

הבעיה שנוצרה בגלל השמיטה היתה לכל פרט ומשפחה באשר לעצם יכולתם להתקיים במהלך השנה, כך גם באשר לכלל ההתיישבות, הן מפני ההפסדים הגדולים וההוצאות היתרות בשנה זו, ובנוסף לכך המסים והארנונות עבור הממשלה התורכית, שלא התחשבה בקיומה של השמיטה ותבעה את שלה.

5. היתר השמיטה משום פיקוח נפש ללא היתר המכירה

אלמלא הפוסקים שקמו בדור הקודם, כדוגמת הרב קוק זצ"ל, שמצאו פתרון באמצעות היתר המכירה, היו פוסקים אחרים מתירים את העבודה לגמרי בשמיטה, כהיתר כללי מחמת סכנת הנפשות שבשמירתה. כבר היו דברים מעולם ובתקופת שלטון הרומאים בארץ, כשראה רבי ינאי שהמלכות גובה מסים וארנונות מן התבואות, בלא להתחשב בשמיטה, יצא והכריז: "פוקו וזרעו בשביעית מפני ארנונא". רבי ינאי לא הסתמך על היתר המכירה כדוגמת הרב קוק זצ"ל, אלא יצא על דעת עצמו בהיתר כללי, ובקריאה לחקלאי ארץ ישראל, שהיו תחת שעבוד רומא, שיצאו לשדות, יזרעו אותם, יקצרו ויאספו, וכך יוכלו לעמוד בתשלומי הארנונא. ראה סנהדרין דף כו עמוד א בגמרא ורש"י וכן תוספות, שכתבו בשם הירושלמי שהיה בכך פיקוח נפש. כן ראה בירושלמי דמאי פרק א הלכה ג ותענית פרק ג הלכה א, שאף רבי יהודה הנשיא רצה להתיר לעבוד בשביעית, וכשהביאו לפניו אדם מישראל, שעיבד את שדהו בשביעית, כדי שרבי יטיל עליו עונש, סירב, שכן: "מה יעביד עלובה? ובגין חייו הוא עבדו" כלומר, מה יעשה אדם עלוב זה, שכל מה שעשה הוא כדי להציל את חייו ולא הענישו. יתירה מזו, רבי רצה להתיר שמיטה לגמרי לכלל הציבור - ובלי היתר מכירה, אלא שרבי פנחס בן יאיר לא הניחו, עי"ש. לפי התיאורים העולים מדברי הרב קוק זצ"ל בכתביו המצב בתקופתו לא היה שונה מן המצב בתקופת רבי ינאי, ונראה שהיה אפשר להתיר את החרישה והזריעה לכתחילה, אלא שהרב בחר לעשות זאת באופן המותר וסבר שיש לנהוג על פי ההיתר אם הדבר מתאפשר.

בענין פיקוח נפש כבר כתב הרמב"ם, שדווקא הגדולים צריכים לקבל עליהם אחריות בענין ההיתר, ואסור להתמהמה ולהסס בדבר (הלכות שבת פרק ב הלכה ג). בעל היכסף משנה מביא את דברי הירושלמי "שהזריזו בענין פקוח נפש - נשכר, והשואל - הרי זה מגונה"

כבר הבאנו לעיל את דברי הרב, שכתב שבענין זה נאמר "חלל עליו שבת אחת, כדי שישמור שבתות הרבה". כן כתב במבוא ל'שבת הארץ' שזה כמציל מן השריפה. באור זה ראה הרב קוק זצ"ל את בעית השמיטה, ומה הפלא, שהטיל את כל כובד משקלו לחזק את היתר המכירה ולבסס אותו, להצלת היחידים והישוב כולו?

6. ארבעת התחליפים להיתר המכירה

כאמור, היתר המכירה לא נקבע כהוראה קבועה לדורות, כעין תיקון הפרוזבול של הלל, אלא כהוראת שעה. המתירים גם קבעו שיש לבדוק מדי שמיטה האם עדיין

הישוב במצב של סכנה ופיקוח נפש וההיתר בתוקפו, או שמא השתנה המצב לטובה וההיתר בטל.

ארבעה פתרונות אפשריים מציע הרב, שבהם לדעתו ישתנה המצב וההיתר יתבטל.

האחד: במידה שימצאו מקומות עבודה ליהודים מחוץ לחקלאות, ופרנסתם לא תהיה תלויה בעבודה בשדה, אלא מעבודה בבניין, בחרושת וכדו', מאותה שעה אין זה כבר גדר פיקוח נפש של היחיד ושל הישוב, וההיתר בטל.

השני: במידה שתיווצר אפשרות לגייס עובדים נכרים לעבודה בשדה בשמיטה במקום יהודים, ראוי לעשות כך.

השלישי: אם יתאפשר להשכיר את האדמות לנכרים לשנים אחדות, כולל שנת השמיטה, כדי שיעבדו בהם - בטל ההיתר.

הרביעי: במידה "שרכוש האגודה יגדל", וימצא תקציב ציבורי להעסיק נכרים בשדות ולשחרר את בעלי המשקים מלעסוק בשנת השמיטה בעבודה חקלאית, גם אז ההיתר בטל.

להלן דברי הרב והצעותיו המעשיות לשינוי המתבקש (אגרות ראי"ה א אגרת שפט):

א. המעבר לבניין ולחרושת:

יותר טוב... שהאגודה, שתהיה עסוקה בזה, תכונן מעשיה, לייסד עבודות כשרות, של בנינים ושל חרושת המעשה, שתעסיק בהם את הפועלים בכל משך שנת השביעית.

וכשתהיה הקופה מושפעת בפועלים חרוצים, העוסקים בעבודת הקודש הזאת ושל בנין וחרושת בזרוע ובגבורה, נוכל להמשיך הדבר, שאפילו בכרמים ופרדסים... פועלים גויים יעבדו גם בהם, וכל פועלי ישראל יהיו עסוקים בבנינים ובכל ענפי התעשייה, שתכין האגודה, בייחוד לצורך תשלום חסרון העבודה של השנה השביעית.

לפתרון בעית העבודה בשביעית תומך הרב בהפניית הפועלים לעבודות בנין ותעשייה מחד גיסא, והעסקת פועלים נכרים בעבודות חקלאיות מאידך גיסא.

ב. גיוס פועלים נכרים לחקלאות:

ראוי גם כן שניסד על זה קופה מיוחדת, שהיא תהיה מוכנת לתמוך בידי הפועלים אשר תתמקט העבודה אצלם על ידי אותן העבודות הנעשות על ידי נכרים. ולעזור גם כן להאיכרים העניים... שיוכלו לשכור פועלים נכרים, לאותן העבודות האסורות מן התורה.

הרב זצ"ל מסביר, מדוע מבחינת ההלכה עדיף להעסיק פועלים נכרים בשדה

בשמיטה:

שכל זמן שיש עוד הכרח לקיים הישוב לבקש צדדי היתר בענין השביעית נכדו שעל כל פנים חמשת המלאכות והאסורות מן התורה... לא יעשו כי אם על ידי פועלים נכרים, שאוי לדעת הסוברים, שעיקר האיסור של תורה בשביעית הוא, שלא יעשה ישראל את עבודת הארץ... אם כן כשהנוכרי הוא עושה את המלאכה, אפילו אם הוא פועל של ישראל, אין כאן אלא איסור שבות.

ג. השכרת האדמות לנכרים:

כן מציע הרב פתרון, שהוצע בזמנו על ידי המוהרי"ט, להשכיר את אדמות הארץ

לנכרים. ההשכרה תהיה לשנים אחדות ובכללן שנת השמיטה. אלו דבריו:

על יסוד זה נשעיקר האיסור בשמיטה הוא שישראל לא יעבוד באדמתו כבר פסק המוהרי"ט, להתיר להשכיר את שדהו לגוי, על ידי הבלעה של שנת השביעית בתוך שנות השכירות אף על פי שעובדה והנוכרי גם בשביעית. והנהיג כן למעשה מפני שסובר, שאין איסור בשביתת הארץ, כי אם כשישראל עובדה... וכיון ששני אלה מתחברים יחד, שהשדה אינה של ישראל והעובד הוא גם כן נוכרי, אין כאן שום איסור.

ד. מוסד כספי גדול לתמיכה באיכרים בשביעית:

לפתרון הבעיות הכלכליות הקשות הנגרמות מהפסקת העבודה בשביעית, מציע

הרב להקים מוסד כספי גדול, וקופה, לתמיכה בפועלים השובתים מעבודה בשביעית

ובבעלי הקרקע המפסיקים בשביעית את עבודתם בשדה באופן מלא, או באופן

חלקי. אלו דבריו:

אנו צריכים ראשית כל, לכונן מוסד גדול, שיספיק לתמוך בידי כל בעלי השדות של מזרע תבואות, זרעים, וירקות, וכיוצא בהן. שאם אך ייתן להם סיפוק פרנסתם במשך השנה יוכלו לשבות. והקופה צריכה להיות עשירה כל כך, באופן שתוכל גם כן לתמוך בידי הפועלים אשר יתבטלו מעבודתם.

אם נכונן את צעדינו על פי הדברים האלה בנחת והשקט נוכל לקוות שנעשה ונצליח בעו"ה. ואז, כאשר על פי הסטטיסטיקה ותוצאות חשבון רכוש האגודה ימצא לנו שאנו יכולים להשלים את המחסורים הללו ולחקלאים שומרי השביעית ולפועלים השובתים בשביעית... או נסכים כולנו, שלא להשתמש עוד בשום הפקעה, ושישראל לא יעשו כל עבודה אסורה. ואפילו הגויים יעשו רק בהפרדים והכרמים השכורים להם, ותהיה שבת הארץ מתקיימת ברוב עיקריה ופרמיה על אדמת הקודש. זהו דרך שאפשר לכונן

אליו את מטרחנו, ושלא נפלות ולא רחוקה היא לאמור שיוכל לעלות בדינו.

ובמקום אחר כותב הרב זצ"ל, שהוא מוכן אישית לנסוע לפריז ולדבר עם הברון רוטשילד, שיקציב לכך סכום נכבד, וכך דבריו באגרות ראי"ה א אגרת קפט:

הנני מוכן... להיות בצוותא עמו, אפילו לנסיעות רחוקות כמו לפריז וכיוצא בזה, אולי יחון ה', אולי ירחם עלינו, ונוכל להמציא עזר וכספח הגון, לחלק גדול מאחינו היקרים, החפצים בכל ליבם ונפשם לשמור המצווה ולקיימה בלא שום הפקעה כלל.

הרב זצ"ל מציע פתרון, המורכב כאמור מארבעה דברים שכולם לא היו מציאותיים בזמנו. עם זאת אומר הרב: "לא נפלות היא ולא רחוקה היא", שהם עשויים להתגשם. בבואנו לבדוק את ארבעת דרכי הפתרון שמנה הרב, שבהמצאם פקע תוקפו של ההיתר, נמצא שכולם התגשמו בזמננו, ואף עשרת מונים מעבר למה שציפה הרב.

א. המעבר לבניין ולחרושת:

באשר למעבר ציבור הפועלים מחקלאות לתעשייה ובניין, ברור ופשוט, שאם בתקופה שבה הרב מדבר היתה החקלאות מקור פרנסה יחיד כמעט לכלל הציבור, הפכה החקלאות לפרנסה המעסיקה אחוז קטן מכלל המפרנסים. הציבור אכן עבר לתעשייה, חרושת ומקצועות רבים אחרים בכל תחומי החיים, ורוב פועלי ישראל עסוקים בבניינים ובכל ענפי התעשייה כחקוות הרב.

ב. גיוס פועלים נכרים לחקלאות:

באשר לגיוס פועלים נכרים לעבודה בחקלאות, אף זו הפכה לעובדה, המקיפה את כל המגזר החקלאי. אפילו משקים וקיבוצים שנמנעו בעבר מלהעסיק שכירים, כיום כבר אינם נמנעים מלהעסיק פועלים נכרים בענפי המשך השונים. העובדה כשלעצמה כואבת, שעבודת החקלאות עוברת לידי זרים, אך באשר לשמירת השביעית הרב ראה בכך הכרח שלא יגונה.

ג. השכרת האדמות לנכרים:

השכרת האדמות לנכרים, אשר לא היתה שכיחה בזמן הרב זצ"ל, הפכה אף היא למציאות ההולכת ומתפשטת, ורבים משכירים את אדמותיהם לנכרים. הנוכרים זורעים, וקוצרים ואוכלים את פרי השדה, ואילו אדם מישראל מקבל את דמי השכירות מדי שנה מאת השוכר.

ד. מוסד כספי גדול לתמיכה באיכרים בשביעית:

תכניתו של הרב, להקמת מוסד כספי גדול, היתה נראית דמיונית באותם ימים, בהעדר גוף ציבורי שיאסוף את הכסף ואשר יחלק אותו בין הזקוקים לכך. אולם מאז הוקמו גופים כספיים רבים, וכגון הסוכנות היהודית, ומאוחר יותר המסגרת של המדינה, שהיא המוסד הכספי הגדול של העם היהודי, בעל תקציב שנתי גדול לפתרון בעיות בכל תחום נדרש. הממשלה מעודדת את החקלאות ומקציבה סכומים לפיתוח גידולים ושיטות חקלאיות, הממשלה משלמת פיצויים על נזקי טבע ופגעי בצורת וקרה. באפשרותו של מוסד כספי לתכנן את השביעית מראש, באופן, שאפשר יהיה לקיים את החקלאים ואת החקלאות גם בשנה השביעית. אין אמנם להתעלם מן העובדה, שיש ממשלות המנוכרות לערכי היהדות, אך כל עוד מדובר בסיוע להתישבות יש אזנים קשובות בכל ממשלה. על כל פנים מציאות אפשרית זו, אינה אסמכתא הלכתית להיתר של איסורי שביעית.

השינויים במעמדה של החקלאות בארץ, המציאות החדשה של ההתפתחות הכללית בעולם בכל התחומים, מעמדה של החקלאות במדינה, השינוי המהותי באורח החיים של הכלל והפרט, בין התקופה בה כתב הרב את דבריו לבין תקופתנו, כל אלו מחייבים בדיקת היתר המכירה מחדש.

7. יסודות היתר חדשים

מושגים שונים שהזכיר הרב בדבריו כחלק מיסודות ההיתר איבדו כיום את משמעותם. כנזכר לעיל כתב הרב כי ההיתר "נוגע ליסוד חיי הנפש של ישיבת ארץ ישראל", "שהדחק גדול עתה לאין שיעור", ושם תשמר השמיטה "מוכרח הישוב כולו להיות נהרס לגמרי" וכדו'. כיום נשתנו הדברים: אין חשש שחקלאי שאינו מצליח במשקו בגלל שנת השמיטה יעזוב את הארץ ובוודאי שאין קיימת סכנת נפשות לחקלאים, שימותו חלילה ברעב הם ובני משפחותיהם. כדי להתיר איסור מחמת פיקוח נפש ליחיד או לצבור, וכגון לחלל שבת מחמת פיקוח נפש, צריך להצביע על מציאות של סכנה ברורה לעין, ולא זה המצב ביחס לחקלאים ולחקלאות. ואכן הרבנות הראשית לישראל, בתקופה שלאחר תקומת המדינה, תלתה את ההיתר בסיבות חדשות. כך כותב מרן הרב שלמה גורן זצ"ל, בחוברת 'מאורות', שיצאה לקראת שנת השמיטה תשמ"מ:

לפי החלטת מועצת הרבנות הראשית, נפעיל גם בשמיטה הבאה עלינו למובה את היתר המכירה כפי שהתוו לנו רבותינו גאוני ישראל נוחי נפש... הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור... ומאורה של ארצנו הקדושה, גאון ישראל, מרן הגרא"ה קוק זצ"ל.

בהמשך דבריו מובאת החלטת הרבנות הראשית בתש"מ, השונה תכלית שינוי מן ההיתר של שנת תר"ע, שניתן שבעים שנה קודם לכן. הרבנות הראשית אינה מדברת על פיקוח נפש ליחידים שימותו ברעב, ועל המושבות שיעזבו, ושהאיכרים והפועלים יעזבו את הארץ.

להלן משפטים אחדים מתוך החלטת מועצת הרבנות להסברת ההיתר:

בגלל מצבה הכלכלי והבטחוני הקשה של מדינת ישראל, התלויה ביבול העצמי וביצוא החקלאי, ונאבקת נגד החרם הכלכלי שהטילו עליה מדינות ערב וגרוריה...

לאור המצב הכלכלי הקשה, והחשיבות העליונה לקיומו התקין של המשק החקלאי במדינה, מחליטה מועצת הרבנות הראשית להפעיל... את היתר המכירה...

מכיוון שלאחר תקומת המדינה נמצאות רוב אדמות הארץ בידי היהודים, כוחו של היתר המכירה נחלש ביותר...

היתר זה תוקפו לשנת השמיטה תש"מ בלבד... בייחוד כעת, שמדינות ערב העוינות את ישראל מנסות להילחם במישור הכלכלי, ולכן קיומו וגידולו הרצוף של המשק החקלאי שלנו הם בעלי חשיבות במחונת ממדרגה ראשונה... חייבים לשמור על התוצרת החקלאית כעל בבת עינינו, שהיא ענף החיוני ביותר לעצמאותנו ולאי תלותנו באחרים בשטח זה...

כן מוסיף מרן הגר"ש גורן זצ"ל, שמאחר שרוב הקרקעות כעת בידי יהודים "ממילא, לא מועיל לכאורה היתר המכירה כלל, לדעת מרן הגראי"ה זצ"ל".

כפתח להיתר המכירה בתנאים החדשים שנוצרו, בונה הרב גורן זצ"ל את היתר המכירה על כמה יסודות חדשים: האחד - שינוי בנוסח שטר המכירה (הנושא נתון בידי הרבנות הראשית וניתן לביצוע). השני - סידורים מכניים חדשים במחרישות, שיהפכו את עבודת החקלאי בשדה, מעבודה בידיים ל'גרמא' (הסידורים תלויים ברצונם הטוב של החקלאים). השלישי - שימוש בחופות לזריעה ושתילה. (אף סעיף זה מותנה מאד ברצונם של החקלאים, ומעטים בלבד יתקינו חופות, זאת עקב ההוצאה הכספית והטרח שבהדבר). הרביעי - הסתמכות על שיטת הרמב"ם בקשר ל'גבולות עולי מצרים' (ראה להלן).

אם בשנת תש"מ, בעת שכתב הגר"ש גורן את דבריו, היתה משמעות ליסודות היתר אלה, הרי במהלך השנים מאז נכתבו הדברים אף יסודות אלה נתרופפו.

הרב גורן זצ"ל מדבר על החקלאות כענף חיוני לעצמאותנו. המציאות היא, שקיימת עזיבה מתמדת של החקלאים את ענף החקלאות. מושבים רבים הפכו לישושים קהילתיים, קיבוצים עברו ליצור תעשייתי, ובעיות השוק והתנודות

במחירים הבריוח חקלאים רבים מן הענף. בהפסקת גידול היבולים בשנה השביעית אין הגדרת פיקוח נפש וממילא היתר המכירה תוקפו בטל.

הממשלות שקמו בישראל רואות בחקלאות עוד אחד מענפי הייצור, אך אינו עוד ענף חיוני לעצמאות המדינה. השוק פתוח ליבוא חקלאי בהיקף נרחב מחוץ לארץ, ומוצף בתוצרת חקלאית מן הכפרים הערביים באזורי יהודה שומרון וחבל עזה. עם החתימה על הסכמים עם הארצות הערביות השכנות החל יבוא חקלאי לזרם גם ממדינות ערב.

הגר"ש גורן זצ"ל רואה בחקלאות ישראלית חשיבות בטחונית, אך למעשה ויתרו השלטונות על עצמאות המדינה בתחום החקלאות ופיתחו תלות בגורמים חיצוניים. לדוגמא, הלחם העולה על שולחנו מגיע כולו מארצות חוץ - מארצות הברית בעיקר. היבוא החקלאי מגיע למיליארד דולר בשנה (ראה סטטיסטיקה בהמשך). אם ראתה מועצת הרבנות בשנת תש"מ את העצמאות בתחום החקלאי כ"בבת עינינו", ואת "קיומו התקין של המשק בחקלאי" כאחד מיסודות הביטחון והכלכלה של המדינה, השתנה המצב מאז תכלית שינוי. החקלאות אינה "בבת עין" במצב שנוצר, והמשק החקלאי אינו מהווה יותר שיקול בטחוני. יש אולי להצטער על השינוי בתפיסה, אך מול עובדות אלה כבר אי אפשר להכריז, כי הפסקת גידולים אחדים בשנת השמיטה, היא פיקוח נפש של המדינה, שכן אם המדינה תלויה ביבוא חיטה ושאר יסודות המזון מבחוץ במשך שש שנות השמיטה, יביאו אותם גם בשנת השמיטה.

8. המצב בתקופתנו

נמצא, שבהעדר הגדרה של "פיקוח נפש" אין מקום להיתר המכירה, שכן "נפל היסוד - נפל הבניין". לדעת הרב קוק זצ"ל אין להשתמש בהיתר המכירה כשהנתונים הסטטיסטיים השתנו. הרב קוק זצ"ל מציין באגרת רפט אפשרות, שלכשיבוא יום והסטטיסטיקה תוכיח שנשתנה המצב, "אז נסכים כולנו שלא להשתמש עוד בשום הפקעה". דבר מובן מאליו הוא, שאין מקום להשוואה בין מצבו של הישוב בזמנו של הרב קוק זצ"ל לבין המצב בתקופתנו. במהלך שתים עשרה השמיטות שחלפו מאז ניתן ההיתר בתקופתו ועד לשמיטה האחרונה השתנו פני הדברים בארץ תכלית שינוי, מבחינה כמותית, איכותית ומדינית. אף פני החקלאות והכלכלה בארץ ובעולם השתנו לחלוטין.

אין אפוא מקום לקביעה פשטנית, שההיתר שהיה נכון בתקופת הרב קוק זצ"ל תקף גם עתה. עולם המושגים השתנה אף הוא. בעבר כשדובר על מצב כלכלי חמור

המשמעות הפשוטה היתה, שאנשים רבים נמצאים על סף הרעב ורעבים לפת לחם. אולם עתה משמעות המושג היא שיש קשיים בענף כלשהו במשק, או שיש נפילה בכמה אחוזים בבורסה וכדו'. המושג רעב אינו קיים בעולם המושגים של תושבי הארץ.

להלן כמה נתונים סטטיסטיים מתחום החקלאות שיש בהם כדי להצביע על השינוי הגדול שהתחולל מאז ניתן ההיתר בזמן הרב זצ"ל.

מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת תשנ"ד עולים הממצאים הבאים: רק 8,000 משפחות בישראל (מתוך ארבעה וחצי מיליון נפש) עיקר פרנסתם באה מן החקלאות. יש אמנם ששים ותשע אלף איש המועסקים בחקלאות בדרך כל שהיא, כגון פועלים בשדה, פועלים בבתי אריזה ועוד. המספר כשלעצמו מועט, אך יש להוסיף על כך, שחלק גדול מהם אינם יהודים (כעשרים עד שלושים אלף).

מספר המתפרנסים מחקלאות, הוא אחוז קטן בלבד, כשלשה אחוז מכלל השכירים במשק, כשהמספר הכללי של המפרנסים מגיע לכשני מיליון שכירים.

התוצרת החקלאית במדינה היא כשנים וחצי אחוז מכלל התוצר המקומי. (שלושה מיליארד מתוך מאה שלושים וחמישה מיליארד).

היצוא החקלאי של המדינה הוא כארבעה אחוזים בלבד מכלל היצוא הישראלי. (כחמש מאות מיליון דולר יצוא חקלאי, מתוך חמש עשרה מיליארד דולר יצוא כללי). לדוגמא בלבד, ענף היהלומים מייצא בסכום של ארבעה מיליארד דולר, פי שמונה מן היצוא החקלאי.

מאידך גיסא, היבוא החקלאי מתוך לארץ, הכולל רבים מיסודות המזון, החיוני לכלל האוכלוסיה, כגון חיטה, אורז, תירס, קפה ויסודות מזון אחרים, מגיע למיליארד דולר, כלומר פי שנים מן היצוא החקלאי.

"המוסד הכספי הגדול" שהרב קוק זצ"ל קיווה שיקום בעתיד, הוא כיום כבר עובדה: קיימת ממשלה בישראל שהיא מוסד כספי לכלל צרכי הצבור. תקציב הממשלה לשנה אחת מגיע למאה ארבעים מיליארד שקל.

הנתונים האלה, שהם נתונים בודדים מתוך כלל נתוני הסטטיסטיקה בתחום הכלכלי והחקלאי במדינה, יוצרים תמונת מצב חד משמעית: השבתת החקלאות בשנת השמיטה חסרה את ההגדרה ההלכתית של "פקוח נפש!"

עם פיתוח השיטות החקלאיות החדשות קיימת אפשרות להקמת חממות או לפתח גידולים במצע מנותק. כן גם קיימת אפשרות האכסון בקירור, וכן אגירת פירות בשיטה של ייבוש, או ניצול עודפי חקלאות לשימורים ועוד. אמצעים אלה מנוצלים

כבר כיום לשימור מזון לתקופות ארוכות, והם יכולים לשמש כחלק מן ההערכות לקראת שנת השמיטה. כל אלה, יחד עם תכנון נכון של שנת השמיטה מבחינת גידולים מוקדמים, גידולים רב שנתיים, אגירת מזון בתכנון ממשלתי, ככתוב: "ונתנו אוכל בערים ושמרו" כבתקופת יוסף, דבר הנעשה כיום לצרכי חרום. כל אלה ואמצעים מגוונים אחרים, מאפשרים לקיים שיגרה של אספקת מזון לאוכלוסיה בשמיטה כבשאר השנים, מבלי שהדבר יורגש כמעט.

במיוחד לאור ההסכמים שנחתמו בשנים האחרונות עם המדינות השכנות, דבר חמור כשלעצמו מבחינת ההלכה, עם זאת מבחינת שנת השמיטה פתחו הסכמים אלו מקור נרחב לאספקת סוגי ירקות מארצות שכנות כבשאר השנים.

הפתרונות שהציע הרב קוק זצ"ל התגשמו כולן מן הבחינה הסטטיסטית ואף הרבה מעבר לכך. ממילא חלה קביעתו של הרב קוק זצ"ל, שבשינוי המצב כנ"ל, "נסכים כולנו שלא להשתמש עוד בשום הפקעה".

כמובא לעיל, הסיבות להיתר המכירה כפי שהועלו על ידי מרן הרב קוק זצ"ל, חלפו מן העולם. לאור האמור, בנתה הרבנות הראשית לישראל את היתר המכירה בשמיטות האחרונות על יסודות חדשים. טיעון עיקרי שהעלה מרן הגר"ש גורן זצ"ל להיתר הוא, שהמדינה תלויה בעצמאות חקלאית. החקלאות היהודית היא חלק מביטחון המדינה, וקיומה הכרחי מול סכנת מלחמה וכן החרם הכלכלי שהטילו מדינות ערב על ישראל.

מסתבר, שגם נתון זה השתנה מאז. כיום המדינה בנויה מבחינה חקלאית על גידולי חקלאות המיובאים מארצות אחרות בעולם. לדוגמא, החיטה, שהיא יסוד המזון העיקרי אצל רוב האוכלוסיה, מיובאת כולה מארצות הברית. כך גם אורז, תירס וקפה, ולעתים אף בצל ותפוחי אדמה, אלה מיובאים מארצות רחוקות. נמצא שהמדינה בנויה על אגירת מוצרים.

גם יסודות מזון כמו החיטה או מצרכים חיוניים אחרים, אין הגידול שלהם חיוני לעצם הקיום, ולכן אין מגדלים אותם, אלא סומכים על יבוא תוצרת חקלאית גם בשעת חירום. הגורמים המופקדים על בטחון המדינה הגיעו ככל הנראה לכלל הכרה, כי העצמאות החקלאית אינה חיונית לבטחון המדינה. נמצא, שהשיקול המתיר עבודת אדמה בשביעית מפאת הצורך לשימור על עצמאות בתחום החקלאות, שיקול זה בטל.

לאור האמור, נראה, שאין כיום סיבות של ממש, להמשיך את היתר המכירה מחמת פיקוח נפש של הישוב או של המדינה, על כל פנים, לא על פי יסודות היתר שקבע הרב קוק זצ"ל כמוכח לעיל.

בדברים הנ"ל אין כוונה לקבוע מסמרות ולפסוק הלכה, כי אם להסב את תשומת הלב, של מרגן ורבנן די בכל אתר, כדי להביא את הנושא לדיון מחודש לקראת שנת השמיטה תשס"א.

ב. תחום עולי מצרים ותחום עולי בבל

אחד מיסודות היתר המכירה לדעת מרן הרב גורן זצ"ל, הוא שחלק גדול מארץ ישראל פטור משביעית, שכן אינו נכלל, לדעתו, בתחום עולי מצרים. הכוונה היא לנגב מדרום לאשקלון ומדרום לבאר שבע, וכמובן אזור הערבה הדרומית עד אילת. כך גם צפון הארץ עד אמנה פטור משביעית, וכך גם הגולן, שכן אינם נכללים בתחום עולי מצרים.

הגר"ש גורן זצ"ל תולה את הדעה הזאת ברמב"ם. אלו דבריו במאמרו ב'מאורות' (רבעון הרבנות הראשית לישראל לענייני הלכה) תש"מ. שם כתב בין השאר (עמוד

:33)

באשר לרצועת עזה ורמת הגולן, הרי לדעת הרמב"ם, שטחים אלו ברובם אינם כלולים בקדושת עולי מצרים. ועם כל התמיהות שבדבר, כן מפורש בהלכות תרומות פרק א הלכה ז... לכן אפשר להקל עליהם בשנת השמיטה לדעת הרמב"ם, אפילו במלאכות דאורייתא, שהם זריעה, קצירה, בצירה, זמירה וחרישה.

הקביעה שחלק גדול מן הארץ, אינו נכלל בתחום חיוב מצות שביעית, היא תפיסה מקובלת בין מחברים שונים בדורנו התולים דעה זו בדעת הרמב"ם. לעניות דעתנו, וכפי שנוכיח להלן, הרמב"ם קובע דבר הפוך. היינו, שכל הארץ שנכבשה על ידי עולי מצרים בזמן בית ראשון, בין אמנה לנחל מצרים, כל הארץ הזו נתקדשה בקדושת עולי מצרים לעניין מצוות שביעית, וממילא העבודה בשמיטה אסורה בכל המרחב הזה. לשם כך, נסקור בקצרה את המושגים תחום עולי מצרים ותחום עולי בבל לשיטת הרמב"ם. (הדברים דלהלן הם סיכום תמציתי לנושא, שנידון באריכות על פי המקורות בספר 'ארץ ישראל לגבולותיה', כרכים ג'ד, אשר טרם ראו אור).

1. ההבדלים בהלכה בין 'גבולות עולי מצרים' ל'גבולות עולי בבל' כמה הבדלים בהלכה בין גבול עולי מצרים לגבול עולי בבל:

א. גבול עולי מצרים נרחב יותר לעומת גבול עולי בבל. בתקופת יהושע ודוד, אשר הגיעו בכיבושיהם עד לבא חמת בצפון ועד השיחור בדרום, התפשט אף הישוב בהתאם לכבושים. בתקופת עלית עזרא היה הישוב מצומצם והתרכז בעיקר בתחום שבין עכו בצפון ואשקלון בדרום. "והרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל" (חולין דף ו עמוד ב).

ב. יש הבדל בין שתי מערכות הגבול בשתי הלכות עיקריות: שביעית, ותרומות ומעשרות.

בשביעית - קיים אסור 'ספיחין' רק בתחום עולי בבל המצומצם. (שביעית פרק א משנה א, רמב"ם הלכות שמיטה ויובל פרק ד הלכה כה - כו)

בתרומות ומעשרות - גזרו על אכילת 'דמאי' בגבולות עולי בבל, מה שאין כן בתחום עולי מצרים. (דמאי פרק א משנה ג)

שני הבדלים אלה הם תקנות וגזרות חכמים שהחמירו בגזרותיהם יותר בגבול עולי בבל. מלבד ההבדל האמור אין בין גבולות עולי בבל לגבולות עולי מצרים הבדל מהותי מבחינת ההלכה, והוא נוגע לעוד כמה פרטים שאין כאן מקומם.

2. גבולות עולי מצרים

עד היכן כבשו עולי מצרים? האם הקיפו הכיבושים את כל הארץ או חלקים ממנה בלבד? שאלה זו שנויה במחלוקת בין הפרשנים הפוסקים וחוקרי ישראל. בספר 'ארץ חמדה' (עמוד צט) מביא המחבר דעות שונות בענין זה. הדיון מתמקד בהבנת לשון התלמוד הירושלמי במסכת שביעית. דברי הירושלמי עצמם סתומים וקשה להביא מהם ראיה לכאן או לכאן. בסיכום דבריו מביא הרב ישראלי את דעת הרמב"ם (שאף היא עצמה ניתנת לפרשנות אחרת) "שמאשקלון ולדרום לא כבשו גם עולי מצרים".

רבי אשתורי הפרחי בספרו 'כפתור ופרח' (דף מב) קובע לעומת זאת, כי עולי מצרים הגיעו עד לקצות הגבולות שנקבעו בתורה כנוצר בפרשת מסעי. ובלשוננו: "שהרי עולי מצרים הדבר מבואר שכבשו הכל מן הקצה אל הקצה". ובהמשך דבריו שם: "ונאמר גבולי התורה וקצוותיה: ים המלח, לבא חמת, חצר עינן, הר הזר, נחל מצרים, אלה הם קצוות כבוש עולי מצרים". ואכן מתוך הפוסקים מוכחת דעתו של הכפתור ופרח.

3. גבולות עולי בבל

ארבעה מקורות מתקופת המשנה והתלמוד מוסרים לנו על מהלכם של גבולות עולי בבל: הירושלמי (שביעית פרק ו הלכה א), התוספתא, הספרי (דברים פסקה נא) וילקוט שמעוני (דברים רמז תתעד). קיימים אמנם הבדלים בין רשימה לרשימה, אך הקו המאחד אותם הוא מהלכו הכללי של הגבול. תחילת הגבול באשקלון, המשכו בעכו וכזיב הנמצאת מצפון לה, משם פונה הגבול מזרחה אל הגליל העליון. הגבול ממשיך אל הגולן ועבר הירדן ומסתיים בדרום מזרח ברקם גיא, משם פונה הגבול למערב - לאשקלון.

לאחרונה התגלתה רצפת פסיפס של בית כנסת קדום בעין הנצי"ב אשר בעמק בית שאן, ובה נוסח חמישי ומדויק של רשימת ערי הגבול. הנוסח קרוב בלשונו ללשון הספרי, ומבהיר שמות ומקומות שנשתבשו בנוסחאות האחרות.

תיאור מהלכו של הגבול כמובא לעיל ובצורת קוים ישרים, נובע בעיקר משינויים מתמידים במצבו של הישוב, וכן עקב העובדה שהגבול צוין לצורך הלכות בודדות שעיקרן גזרות חכמים, כמובא לעיל, שחומרתן אינה בדרגת החומרה של איסורי תורה.

היכן היא רקם גיא? שתי אפשרויות עיקריות נידונות בין החוקרים אודות מקומה של רקם זו. האחת מזהה אותה עם פטרה, לרגלי הרי אדום, והאחרת מזהה אותה עם אחד המעינות באזור גיבל הילל שבמזרח חצי האי סיני. הסיבה לכך היא תרגומו של אונקלוס, המתרגם את השם קדש ברנע בתור רקם גיא, ומכאן שבהתאם לקביעה היכן הוא מקומה של קדש ברנע יתברר מקומה של רקם הנזכרת ברשימת גבולות עולי בבל.

מכמה סיבות מסתברת הדעה שרקם מקומה במזרח.

- א. מתרגום אונקלוס אין ללמוד על מקומה של קדש ברנע, כי אם על הזיהוי של רקם גיא עם קדש ברנע של התורה. אך אין סימן לכך שהיא בסיני.
- ב. המחברים של חוקרי התנ"ך הנוצרים רולנדס וטרומבול, הקובעים את קדש ברנע בעין קדיס, לא הוכחו, ואינם אלא השערה שטרם נמצא לה ביסוס.
- ג. מאידך גיסא, בקשר לזיהוי של רקם גיא עם פטרה קימת עדותו של יוסף בן מתיתיהו, וזוהי גם דעתו של אבסיביוס, ולעדויות קדומות של בני סמכא אשר חיו את המסורת הקדומה, יש ליחס משקל רב יותר מלהשערותיהם של חוקרים מאוחרים.

ד. מקור הלכתי חותך, היא המשנה בתחילת גיטין: "רבי יהודה אומר מרקם למזרח ורקם במזרח". ואם כן דברים מפורשים הם, שרקם של עולי בבל היתה במזרח של ארץ ישראל.

ה. סימוכין לדעה זו אפשר למצוא בדברי הרמב"ם. כי הלכה פסוקה היא ביד החזקה (הלכות תרומות פרק א הלכה ז, הלכות גיטין פרק ב הלכה א): "מרקם שהיא במזרח ארץ ישראל עד הים הגדול". דעת הרמב"ם מוכחת אף מספרו הפילוסופי מורה נבוכים (חלק ג סוף פרק נ), שם הוא קובע כי קדש ברנע (היא רקם גיאה) מקומה במזרח של ארץ ישראל, על גבול ארץ אדום.

4. ביאור שימת הרמב"ם

הרמב"ם הוא עמוד ההלכה והבסיס העיקרי מבין הפוסקים לקיום ההלכות התלויות בארץ. דא עקא, דברי הרמב"ם בענין הגבולות מעוררים קשיים, אשר רק בהבנת דבריו לאשורם יתכן פסק הלכתי לאמיתה של ההלכה. שאלה ראשונה שיש לענות עליה היא: מה היא דעתו של הרמב"ם בענין נחל מצרים? האם הוא ואדי אל עריש כדעת הכפתור ופרח, או שהוא השיחור כדעת רש"י והתרגומים?

תשובה לכך הננו מקבלים מדברי הרמב"ם עצמו. ובפרשו את דברי המשנה בשביעית: "מכזיב ועד הנהר ועד אמנה" הוא מסביר: "ועד הנהר הוא נחל מצרים". יש לזכור כי הפרשנים השונים ניסו לפרש את כוונת המילה הנהר על נהר פרת, נהר אורונטס בצפון ועוד. הרמב"ם מפרש שכזיב בצפונה של עכו היא נקודה שממנה ציינו חכמים הן את הכוון כלפי צפון - אמנה - שהיא טורי אמנון, כשלש מאות קילומטר צפונה, והן את הכוון הדרומי. מהו אם כן הנהר, בה"א הידיעה ובמרחק כשלש מאות קילומטר, אף הוא באזור הדרום שכולו מדבר? בהכרח שהכוונה היא לשיחור. כי ואדי אל עריש יבש כל ימות השנה, להוציא שנים או שלשה ימים גשומים במיוחד. השם 'הנהר' - על כל פנים, ובה"א הידיעה - בוודאי שאינו הולם אותו.

להלן דברי הרמב"ם בהלכות תרומות (פרק א הלכה ז-ח), הלכה שעוררה פליאה בין כל נושאי כליו.

איזו היא ארץ שהחזיקו בה עולי מצרים? מרקם שהוא במזרח ארץ ישראל עד עכו שהיא בצפון. היה מהלך מעכו לכזיב...

וכל ששופע ויורד מטורי אמנון ולפנים - ארץ ישראל, מטורי אמנון ולחוץ - חוץ לארץ. והנסים שבים - רואים אותם כאילו חוט מתוח עליהם מטורי אמנון ועד נחל מצרים. מן החוט ולפנים - ארץ ישראל. מן החוט ולחוץ - חוץ לארץ, וזו היא צורתה.

מהיכן החזיקו עולי בבל? מכזיב ולפנים כנגד המזרח...

השאלה העיקרית שהעסיקה את המעיינים בדברי הרמב"ם היא, שלציוני הגבול רקם - אשקלון - עכו קורא הרמב"ם כאן גבול עולי מצרים, כאשר משניות וברייתות מפורשות הן, שנקודות אלה מציינות את גבול עולי בבל, ואילו גבול עולי מצרים מגיע עד אמנה בצפון ועד נחל מצרים בדרום (שביעית פרק ו משנה א, חלה פרק ד משנה ח).

יתר על כן, הרמב"ם עצמו מציין בהלכות שביעית (פרק ד הלכה כה"כו) ובהלכות בכורים (פרק ה הלכה ה) שנהר ואמנה הם גבולות עולי מצרים, וכיצד קרה שגבולות עולי מצרים הצטמצמו בדברי הרמב"ם, והם חופפים את גבולות עולי בבל?

זאת, בנוסף לשאלות אחרות המתעוררות בדברי הרמב"ם שאין כאן מקומם. בדיקה בדפוסים עתיקים ובכתבי יד של ספרי הרמב"ם מוכיחה כי הנוסחה שבדפוסים שלפנינו מדויקת ואי אפשר לשנותה.

בספר 'פסקי הלכות צבא', למרן הרב הראשי לישראל הרב גורן זצ"ל, בתשובה לשאלה אודות עבודת האדמה בשנת השמיטה במשק גבולות, מובא כי לדעת הרמב"ם "כל האזור הדרומי של ארץ ישראל הנמצא בכוון דרומה מערבה מאשקלון אינו כלול בתחום המקודש של ארץ ישראל לדיני שמיטה... ולפי דעתו אינו כלול כל האזור הדרומי מערבי מאשקלון - לכל מעלת האורך, גם לא בתחום הכבוש של עולי מצרים, ולא נתקדש כלל בקדושת ארץ ישראל".

כך גם כותב הרב ישראלי זצ"ל בספר ארץ חמדה, תחת הכותרת: "הגבולות הדרומיים של עולי מצרים": "וכן כתב הרמב"ם שמאשקלון ולדרום לא כבשו גם עולי מצרים... אולם גולדהר מוכיח שהדברים אמורים רק בקו ישר דרומה... מזרחה לקו זה נכבש על ידי עולי מצרים".

הקושי שבשיטה זו ברור; קשה להעלות על הדעת שהרמב"ם טעה בדבר שאפילו תיגוקות יודעים אותו. ברור מתוך הכתובים כי גבול עולי מצרים הגיע עד נחל מצרים ולא הסתיים באשקלון, ואין ליחס חלילה לרמב"ם בורות בתנ"ך. בכלל, הרמב"ם לא כתב אודות דבר - ובוודאי שלא בנושא מדעי - מבלי שלמד אותו וברר אותו עד תום. הרמב"ם ביקר בארץ והכיר אותה בעיניו ומפי השמועה, וצורתה היתה נהירה לו. כמו כן אין מי שייחס לרמב"ם אי ידיעת מימרות מפורשות בגמרא.

לאור האמור עולה מסקנה אחרת: יש לקבל את דברי הרמב"ם כמות שהם, ולגבי השאלה העיקרית - איך קרה שהרמב"ם מציין את הנקודות רקם - אשקלון - עכו

בתור גבולות עולי מצרים - תשובת השאלה בצדה. יש לקרוא את הרמב"ם באורך רוח, כי על השאלה: "איזו היא ארץ שהחזיקו בה עולי מצרים" הוא עונה רק בסוף ההלכה, באומרו, שמן הנהר - הוא נחל מצרים - ולפנים הארץ, ומאמנה ולפנים, זוהי ארץ ישראל. ומה שפתח הרמב"ם ברקם ואשקלון, אין זאת אלא מתוך שרצה להסביר תחילה את תוכנם של האזורים הפנימיים של ארץ ישראל על בעיותיהם ההלכתיות המיוחדות, כגון רצועת עכו-כוזב וכדו', ורק עם השלמת התמונה, כשהתיאור מסתיים בקצות הגבול באמנה בצפון ובנחל מצרים בדרום, מתקבלת התשובה לשאלת הפתיחה וכפי שסיים: "וזהו צורתה" - של הארץ בגבולות עולי מצרים. רק בהלכה הבאה - הלכה ח - מייחד הרמב"ם את דבריו לגבולות עולי בבל, ושואל: "מהיכן החזיקו עולי בבל?"

ההסבר המובא כאן הכרחי, כי זוהי תשובת הרמב"ם עצמו במענה לשאלתם של חכמי צור אשר שאלוהו כאשר הגיע לידם ספרו היד החזקה, והוא מרחיב ומסביר להם את כוונתו בהלכה הנ"ל. ומובן כי כל הסבר אחר מהסברו של הרמב"ם עצמו לדבריו בטל ומבוטל מעיקרו. ראה תשובות הרמב"ם תשובה קכז וקכח.

בהתאם לאמור כאן משתלבת ההלכה התמוהה בהלכות תרומות, בשיטתו הכללית של הרמב"ם המובאת לעיל, ובהתאם לשיטתו, הר אמנה הוא הגבול הצפוני של עולי מצרים, הוא טורי אמנון, או טורוס אמנוס, בצפון סוריה. והנהר הוא נחל מצרים, הוא השיחור - קצה הדלתא של הנילוס, אשר יבש במאות השנים האחרונות.

בתוך מערכת גבולות עולי מצרים משתלבת מערכת גבולות עולי בבל. גבולם הדרומי - רקם, היא רקם גיאה היא פטרה. משם נמשך הקו אל אשקלון. בצפון הגבול הוא - רצועת עכו - כוזב, ממנה נמתח הגבול למזרח לכוון הגליל והגולן.

ג. תחומי ארץ ישראל לשביעית הם גבולות ברית בין הבתרים

עד כה הבאנו את דעת המחברים בדורנו, אשר הוסיפו כסניף להיתר המכירה את הדעה שחלק מארץ ישראל פטור מאיסור שביעית, בהסתמכם על דעת הרמב"ם. כמוכח לעיל, ההסתמכות על דברי הרמב"ם בענין זה געשתה מתוך עיון בדבריו במקום אחד, מבלי שגעשתה הבדיקה המתחייבת בשאר כתביו. שכן עיון שיטתי בדבריו מביא למסקנה שכל ארץ ישראל שבין אמנה ונחל מצרים אסורה בשביעית, ודבריו הסתומים בהלכות תרומות פרק א הלכה ז מוארים ומבוארים על ידי דבריו בשאר כתביו.

מסתבר, שלא רק מחברים העוסקים בשאלת היתר המכירה התירו אזורים נרחבים של ארץ ישראל מאיסורי שביעית. גם מחברים השוללים את היתר המכירה והחמירו שלא להשתמש בהיתר זה, החמירו מחד גיסא והקלו מאידך גיסא.

בהמשך יובאו דברי הרב יוסף ליברמן בספרו משנת יוסף, ובו מתיר חלקים נרחבים של ארץ ישראל מחיוב שביעית, וזאת מאחר שאזורים אלה נמצאים מחוץ לגבולות מסעי, לדעתו, ולפיכך דינם כחוץ לארץ. לשיטתו אשר תבואר להלן, כל הפירות והירקות הגדלים מחוץ לגבולות מסעי מותרים לאכילה בשביעית שכן הם פירות חוץ לארץ. נמצא, שגם המחמירים והאוסרים את היתר המכירה מצאו לנכון להתיר חלקים נרחבים של ארץ ישראל בעבודת האדמה ובמלאכות האסורות בשביעית, ולהתיר את פירותיהם באכילה. לעניות דעתנו, היתר זה אינו עולה בקנה אחד עם דברים מפורשים בדברי חז"ל והרמב"ם כפי שיבוארו להלן.

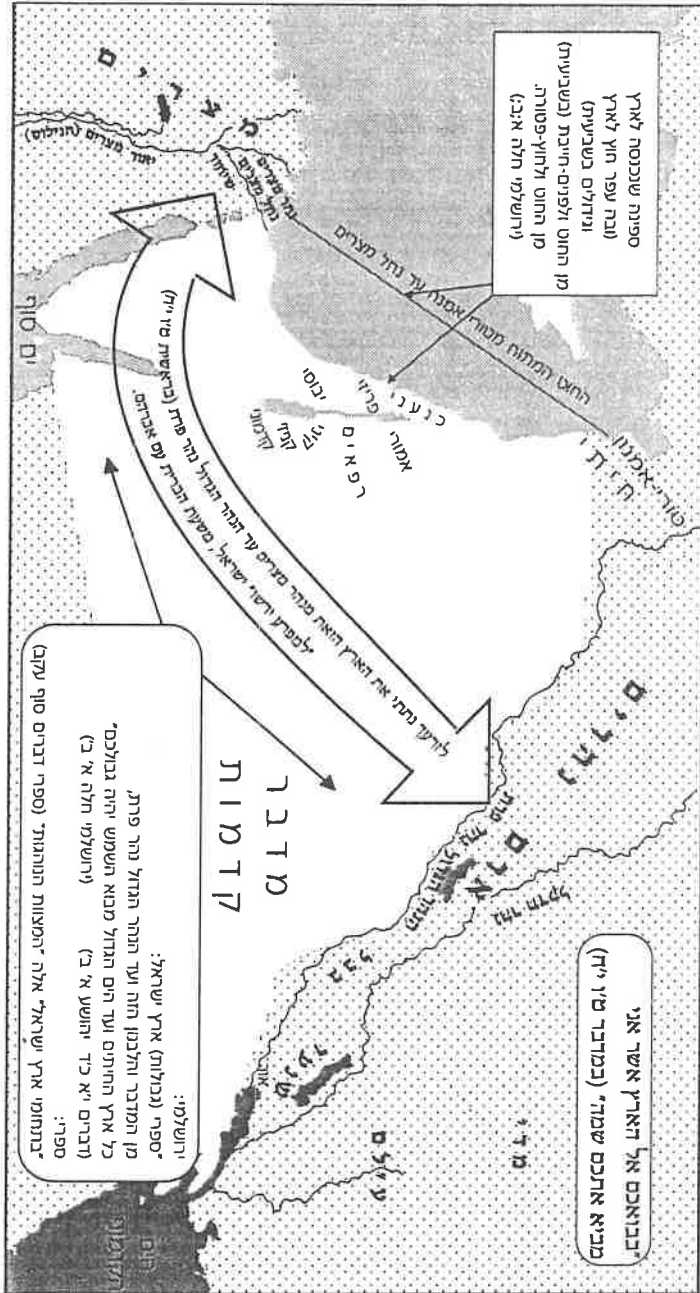
להלן המקורות העיקרים בדברי חז"ל, הקובעים שגבולות הארץ להלכה הם הגבולות שניתנו לאברהם בכרית בין הבתרים, גבולות הכוללים בתוכם את הערבה, וכמובן מרחבים אחרים של ארץ ישראל.

1. הירושלמי

ראה ירושלמי חלה (פרק ב הלכה א), שם קובעים חז"ל שגבולות הארץ לענין שביעית, הם הגבולות שנאמרו לאברהם ככתוב: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת" (בראשית פרק טו פסוק יח).

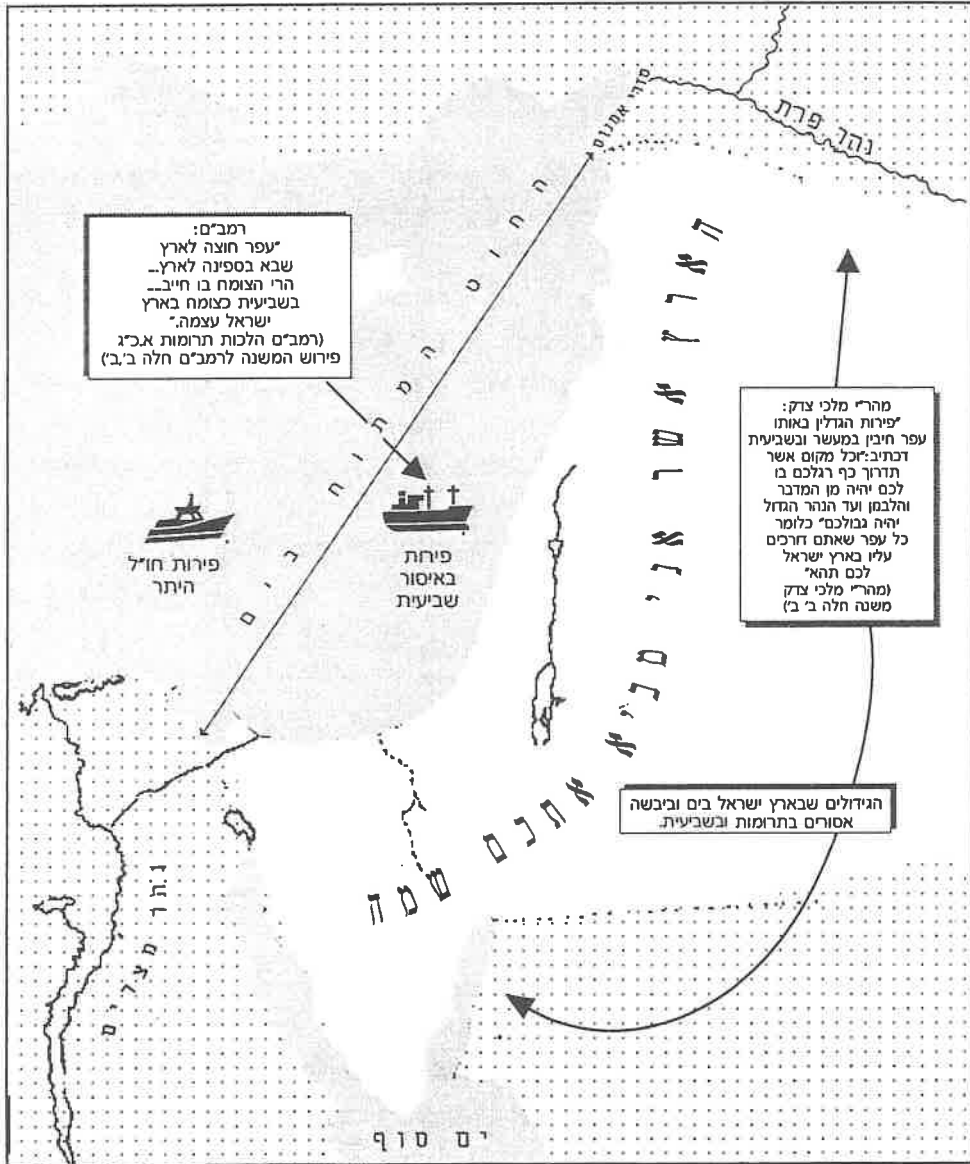
זה לשון המשנה שם: "עפר חוצה לארץ שבא בספינה לארץ חייב במעשרות ובשביעית". הגמרא דנה שם בגבולות הארץ לענין חלה, שביעית, ותרומות ומעשרות. תחילה מביאה הגמרא את הפסוק "בבואכם אל הארץ אשר אני מביא אתכם שמה" (במדבר פרק טו פסוק יח). ובהמשך רואה הגמרא לנכון להגדיר מה הם גבולות "הארץ", ש"שמה אתם חייבים" לקיים מצוות ולא בחוץ לארץ. מסבירה הגמרא, שזו הארץ שניתנה לאברהם בכרית בין הבתרים, ככתוב: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת". ובלשון הגמרא: "למפרע ירשו", כלומר, ירשו אותה, בגבולות השבועה, מזמן נתינת הארץ לאברהם.

הגמרא מביאה דוגמא מעשית להמחשת ההלכה המובאת במשנה, שפירות שבספינה יהיה דינם כארץ ישראל. מדובר "בספינה שנכנסה לארץ, [שאם היא נמצאת] מן החוט ולפנים חייבת, [ואם היא נמצאת] מן החוט ולחוץ פטורה". כוונת הגמרא לחוט המתוח בים הגדול מטורי אמנון בצפון ועד נחל מצרים בדרום (ראה

ארץ ישראל לענין שביעית ותדומות ועמשדות-שיטת הירושלמי

עפר חוץ לארץ הבא בספינה לארץ

גיטין דף ח עמוד א). לדעת הירושלמי הים שבתוך החוט הוא ארץ ישראל לענין שביעית.

כך היא גם לשון בעל 'פני משה' שם: "עפר חוץ לארץ שבא בספינה לארץ, וזרע באותו עפר שבתוך הספינה, וצמחו [זרעים ופירות], הרי הוא כמו שצמחו בעפר הארץ וחיבב במעשרות ובשביעית".

בהמשך חוזרת הגמרא שוב להגדיר את המושג האמור בתורה: "הארץ אשר אני מביא אתכם שמה", ושואלת לאיזו ארץ התורה מתכוונת? ומשיבה הגמרא, ש"ספרי ארץ ישראל", כלומר גבולות ארץ ישראל, שנאמרו מפי הגבורה, הם הגבולות שנצטוו ישראל לכובשם על פי האמור בפרשת עקב (דברים פרק יא פסוק כד), וכן ביהושע (פרק א פסוק ג), ככתוב: "מן המדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת כל ארץ החיתים ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם". מסקנת הגמרא לאור פסוקים אלה היא, שספינה שנכנסה לתחומי הים או הנהר בגבולות הנ"ל של ארץ ישראל, ובספינה עפר חוץ לארץ, שצמחו בו גידולים בשנה השביעית, יש להם דין ככל גדולי השמיטה הגדלים בארץ ישראל, שכן השלב האחרון של הגידול היה בתחומי הארץ. זוהי גם לשון הרמב"ם בפירוש המשנה שם: "חוצה לארץ אין פירותיה חייבין מן התורה, לא מעשרות ולא דין השמיטה. ואם הביא משם עפר לארץ ישראל בספינה, וזרע בעפר שבאותה ספינה, הרי זה חייב (פירוש המשניות חלה פרק ב משנה ב).

מקור דברי הרמב"ם הם דברי הירושלמי הנ"ל, וכך גם הביא הרמב"ם את הדברים להלכה בהלכות תרומות (פרק א הלכה כג) וזו לשונו: "עפר חוצה לארץ, שבא בספינה לארץ, בזמן שהספינה גוששת בארץ הרי הצומח בו חייב בתרומה ומעשרות ובשביעית כצומח בארץ ישראל עצמה".

כלומר, הים של ארץ ישראל, המצוי בתוך החוט המתוח בין טורי אמנון לנחל מצרים, יש לצומח בתחומו דין שביעית, וכל מה שגדל בספינה הנכנסת לתחום זה, כאילו צמח באדמת ארץ ישראל, למרות שהעפר עצמו בא מחוץ לארץ. (וראה שם במשנה, בגמרא וברמב"ם, אם צריך שתהיה הספינה גוששת או לא).

לדעת מהר"י מלכי צדק בפירושו שם, מקורו של דין זה בפסוק "כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו". עיין שם במשנה האומרת: "עפר חוץ לארץ שבא בספינה לארץ ישראל חייב במעשרות ובשביעית", שכתב על כך מהר"י מלכי צדק: "פירוש, [פירות הגדלין באותו עפר חייבין במעשרות ובשביעית, דכתיב: "כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה [מן המדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת

וגו'ש". כלומר, כל עפר שאתם דורכים רגליכם עליה בארץ ישראל, לכם תהא". אף לדעתו פסוקי פרשת עקב והגבולות האמורים שם, שהם ממדבר סיני עד נהר פרת, כולם חייבים בשביעית.

מכל האמור ברורה דעת הירושלמי לכוונת התורה במושג "הארץ", ביטוי המובא בהרבה מקומות בתורה, שהכוונה היא לגבולות שניתנו לאברהם אבינו בברית בין הבתרים, גבולות שהתורה חוזרת עליהם בכמה מקומות בתורה, ובכלל זה בפרשת עקב ובתחילת ספר יהושע. אלה הם גבולות ההלכה של ארץ ישראל לדעת הירושלמי ואלה הם הגבולות לענין מצות שביעית.

2. הספרי

דעת הירושלמי, כפי שהובאה לעיל, היא למעשה דעת הספרי לפרשת עקב. זו לשון הספרי (סוף פרשת עקב): "אם ללמד על תחומי ארץ ישראל, הרי כבר נאמר: מן המדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת... יהיה גבולכם?" עיין שם, שבגבולות אלה "המצוות נוהגות שם", כלומר, תרומות, מעשרות ושביעית וכדו'. כך גם הים, אף הוא ארץ ישראל, ככתוב שם: "ומנין שכנגדו בים הרי הוא שלהם? תלמוד לומר: ...ועד הים האחרון... אם כבשתם - יהיה גבולכם".

נמצא, שדעת התלמוד הירושלמי והספרי שווה, שגבולות אלה הם גבולות ארץ ישראל. הירושלמי מתעלם מן הגבולות שנאמרו בפרשת מסעי שכן אין אלה גבולות ההלכה של ארץ ישראל, אלא גבולות התנחלות של תשעה וחצי השבטים, בתחום הפורה של ארץ ישראל. תחום ההתנחלות מצומצם מגבולות הארץ בכללותה, שכן שאר שטחי ארץ ישראל שבין נהר מצרים לנהר פרת הם מדבר, שאינו ראוי לישוב. לפיכך, נצטווה יהושע להנחיל לשבטים העוברים את הירדן, את שטחי הישוב בתחומים האמורים ב'מסעי', ולא שטחי מדבר.

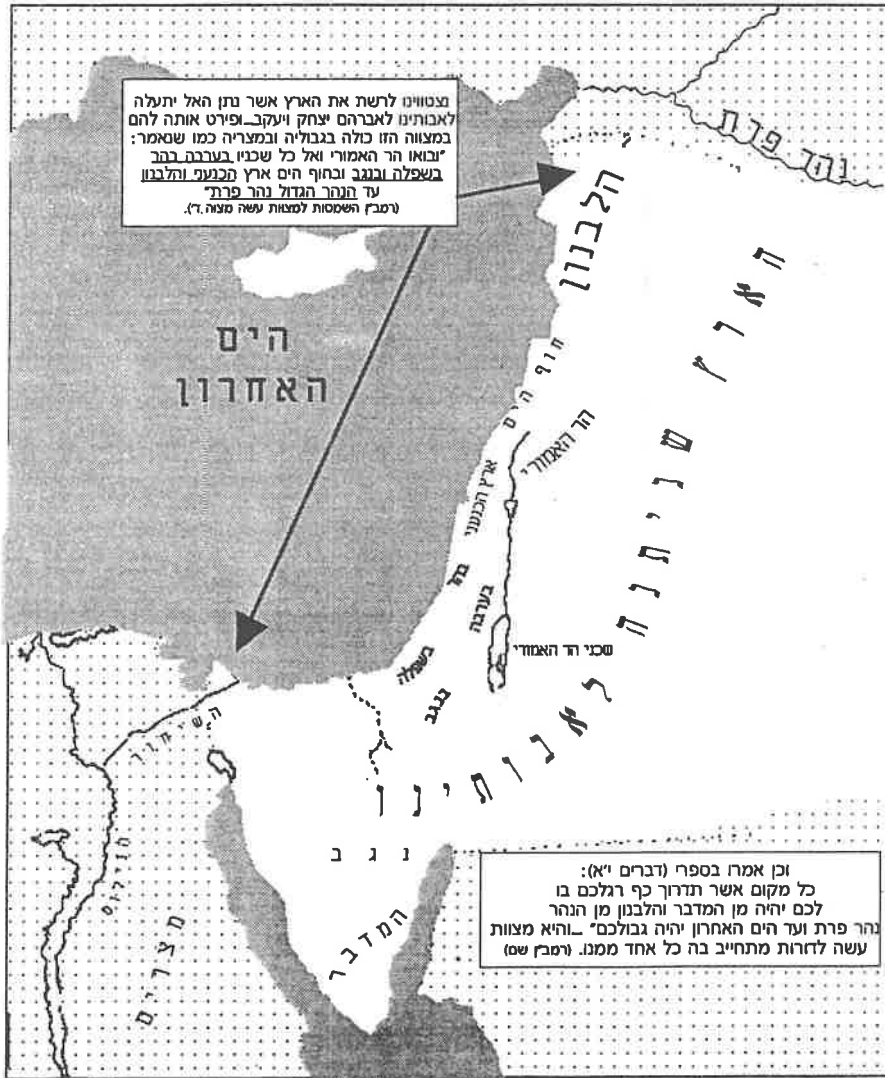
3. הרמב"ן

בעקבות דעת חז"ל בירושלמי ובספרי כך היא גם דעת הרמב"ן, הקובע שגבולות ההלכה של ארץ ישראל הם הגבולות שנאמרו לאברהם. הרמב"ן מתעלם לחלוטין מן הגבולות המתוארים במסעי, שכן אינם אלא גבולות התיישבות שנאמרו לזמנם ואינם גבולות הלכה לדורות.

אלו דברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות לרמב"ם, בדברו על גבולותיה של ארץ ישראל להלכה:

שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתעלה לאבותינו, לאברהם יצחק ויעקב... הוא אמרו להם והורשתם את הארץ וישבתם בה...

גבולות מצות ירושה ושיבה' לדורות-שיטת הרמב"ן

והתנחלתם את הארץ אשר נשבעתי לאבותיכם, ופרט אותה להם במצווה הזו כולה כגבוליה ובמיצריה.

כמו שאמר: ובואו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר בשפלה ובנגב ובחוף הים ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדול נהר פרת - שלא יניחו ממנה מקום... הוראה, שהיא מצווה, לא יעוד והבטחה. וזוהי שחכמים קורין אותה מלחמת מצווה... אבל הארץ, לא נניח אותה בידם וכיר זולתם מן האומות בדור מן הדורות... שנצטוונו בכיבושה ובישיבתה.

וכן אמרו בספרי (דברים יא): כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה... התורה אמרה משתכבשו ארץ ישראל תהיו רשאים לכבש חוץ לארץ... הרי נצטוונו בכיבוש בכל הדורות... הכל הוא ממצוות עשה שנצטוונו לרשת הארץ ולשבת בה. אם כן היא מצוות עשה לדורות מתחייב בה כל אחד ממנו.

שני דברים עולים בכירור מדברי הרמב"ן: מחד גיסא מדגיש הרמב"ן את גבולות ההלכה של ארץ ישראל, כגון לענין מצוות כיבוש וישוב הארץ, הם הגבולות שנאמרו לאברהם, וכפי שהם מתוארים בפרשת עקב "מן המדבר" בדרום "ועד נהר פרת" שבצפון. אלה הם "גבוליה ומצריה" של ארץ ישראל לשיטתו, ואלה הם גבולות מצות ירושה וישיבה שנאמרו כמצווה לדורות.

מאידך גיסא, קיימת התעלמות מכוונת בדברי הרמב"ן מגבולות מסעי. שכן מצד אחד הרמב"ן בפירושו מביא את מצוות ירושה וישיבה כפי שנאמרה בפרשת מסעי, ככתוב "והורשתם את הארץ וישבתם בה" (במדבר פרק לג פסוק נג), ולעומת זאת במקום לציין את גבולות הארץ באמצעות הגבולות שנאמרו באותה פרשה בסמוך, שלשה פסוקים לאחר מכן, ככתוב: "מקצה ים המלח קדמה", ולתאר את גבולות הארץ על פי תוואי הגבולות שבמסעי, מדלג הרמב"ן לספר דברים ואומר, שגבוליה ומיצריה של ארץ ישראל, שנצטוונו בכיבושה ובישיבתה, אלה הגבולות כפי שנאמרו בספר דברים (פרק א פסוק ח ושם פרק יא פסוק כד), ככתוב "ובואו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר... ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדול נהר פרת".

הרמב"ן התעלם במכוון מגבולות מסעי, וזאת מן הסיבה הפשוטה: גבולות אלה אינם גבולות הלכה, אלא נאמרו לצורך התנחלות השבטים בשטח המיושב של ארץ ישראל בתקופת יהושע. מאידך גיסא, גבולות ההלכה של ארץ ישראל אלה הם הגבולות שנאמרו לאברהם בכרית בן הבתרים ונשנו לישראל בגבולות עקב, אותם הביא הרמב"ן כגבוליה ומצריה של ארץ ישראל, שניתנו מפי הגבורה.

4. הרמב"ם

אף הרמב"ם, בדברו על גבולות ארץ ישראל להלכה לענין תרומות ומעשרות ושביעית, מציין שגבולות הארץ הם תחומי "הארץ שניתנה לאברהם" (הלכות תרומות פרק א הלכה ב). הרמב"ם מוסיף שגבולות ארץ ישראל אלה, כולם חולקו לשבטים על ידי יהושע, ומאותה שעה כל יחיד מישראל שעולה וכובש לו נחלה במקום כל שהוא בתחום "הארץ שניתנה לאברהם" הרי זו "ארץ ישראל שנוהגים בה כל המצוות".

הרמב"ם מסתמך על דברי הספרי שהובאו לעיל, שמצווה לכבוש את כל ארץ ישראל האמורה בפרשת עקב תחילה, כלומר מן המדבר עד נהר פרת שבצפון, ומשעה שנכבשה הארץ בתחומים אלה, כל מקום שנכבש מעבר לפרת, אף הוא דינו כארץ ישראל והמצוות נוהגות בו.

במהלך דבריו שם (הלכה ז והלכה ח) מזכיר הרמב"ם את הנקודות המתוארות על ידי חז"ל במשנה כגבולות ההלכה של ארץ ישראל: בצפון הר אמנה, שהוא טורי אמנוס, ובדרום תוחם את ארץ ישראל הנהר, שהוא נחל מצרים, כלומר, הנילוס (שכן כאמור, הנהר בה"א הידיעה בכיוון דרום אינו אלא נילוס). כן מתאר הרמב"ם את החוט המתוח בים בין שתי נקודות אלה, ומסיים, ש"זוהי צורתה" של ארץ ישראל להלכה לשיטתו.

כן ראה בדברי הרמב"ם בפירושו למשנה במסכת דמאי (פרק ו משנה יא) שהגבולות שנאמרו בספרי מן המדבר עד הפרת, הם גבולות הארץ להלכה.

5. מסקנה

מן האמור עד כה מתברר דבר פשוט: גבולות מסעי אינם נזכרים לא בתלמוד הבבלי ולא בתלמוד הירושלמי ולא במדרשי ההלכה. חכמינו ז"ל קבעו שהגבולות שנאמרו לאברהם בבית בין הבתרים וכן הגבולות שנאמרו בפרשת עקב הם גבולות ההלכה של ארץ ישראל. כמובא לעיל אף הרמב"ם והרמב"ן וכך גם שאר הראשונים קיבלו את דעת חז"ל בספרי להלכה, ולא התייחסו כלל לגבולות מסעי, שאינם, לדעתם, אלא גבולות נחלת תשעה משבטי ישראל, בעת כניסתם ארצה.

ד. גבולות עולי מצרים, קדושתם ותחומיהם

קיום מצות שביעית בארץ ישראל וכן קיום מצות תרומות ומעשרות, תלוי בקדושת תחום עולי מצרים. קדושה זו היא נושא לדין בדברי ראשונים ואחרונים.

הרמב"ם מזכיר את הקדושה הזו בהלכות תרומות (פרק א הלכה ה) וכותב: "כל שהחזיקו עולי מצרים ונתקדש קדושה ראשונה כיון שגלו בטלה קדושתן... כיון שעלו בני הגולה והחזיקו במקצת הארץ קדושה קדושה שנייה העומדת לעולם". ובהלכות בית הבחירה (פרק ו הלכה טז) מזכיר הרמב"ם הלכה זו, ומבחין בין קדושת ירושלים לקדושת ארץ ישראל באומרו: "לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה... אבל חיוב הארץ בשביעית ובמעשרות אינו אלא מפני שהוא כיבוש רבים".

מהותה של הקדושה הזו ותחומיה לא נתבררו די הצורך. כפי שיבואר להלן, יש שרצו לדמות את הקדושה הזו לקדושת ירושלים, ולשיטתם מקדשים את הארץ כדוגמת קידוש חומות ירושלים על ידי הבאת קרבן תודה. ובאשר לגבולות הקדושה הזאת, יש המסבירים שגבולות מסעי הם תחום עולי מצרים. הדברים נאמרו מסברא, וללא מקור מפורש. כפי שיבואר להלן, אין דמיון בין קדושת ירושלים שהיא קדושה שנאמרה לענין טומאה ולענין אכילת קודשים, לקדושת תחום עולי מצרים, שהיא קדושה לענין המצוות התלויות בארץ, שביעית תרומות ומעשרות וכדו', השונה במהותה ובדרך חלותה. כמו כן, גבולות עולי מצרים בדברי חז"ל והרמב"ם הם גבולות ברית בין הבתרים.

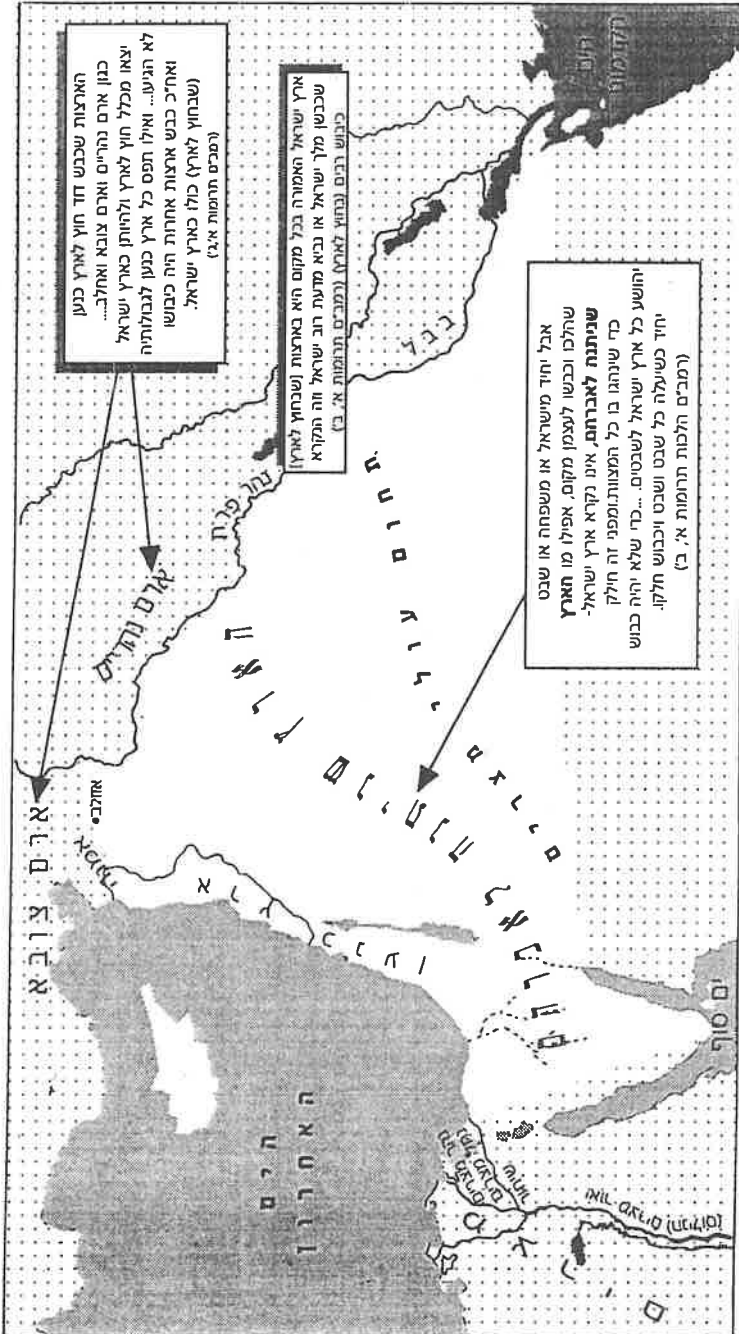
1. לכיבוש של יחיד בארץ ישראל יש תוקף של כיבוש רבים אלו דברי הרמב"ם בהלכות תרומות (פרק א הלכה ב):

ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבושן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל, וזהו הנקרא כיבוש רבים. אבל יחיד מישראל, או משפחה או שבט, שהלכו וכבשו לעצמם מקום, אפילו מן הארץ שניתנה לאברהם, אינו נקרא ארץ ישראל כדי שינהגו בו כל המצוות. ומפני זה חילק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים, אף על פי שלא נכבשה, כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט ויכבוש חלקו.

הפירוש המקובל להלכה זו ברמב"ם הוא, שכוונתו לומר, שאין חלקת אדמה בארץ ישראל מתקדשת אלא אם כן נכבשה על ידי מלך ונביא מדעת רוב ישראל, וזהו כיבוש רבים. פירוש זה אינו עולה בקנה אחד עם דברי חז"ל ולא עם דברי הרמב"ם עצמו. לפיכך יש להרחיב מעט בהסברת דבריו, כדי שיהיו תואמים את הפסוקים בתורה ואת דעת חז"ל.

השאלה שעמדה לפני הרמב"ם היא איך מתקדש שטח כל שהוא בעולם, וכיצד יקבל דין ארץ ישראל, כדי שינהגו בו המצוות התלויות בארץ. הרמב"ם בהלכה זו מחלק בין "ארץ ישראל שניתנה לאברהם", זו שבתחומי ברית בין הבתרים, לבין חוץ

ארץ ישראל וחוף לארץ- שיטת הרמב"ם

לארץ, כלומר הארצות שמן הפרת וצפונה ומן הנילוס ודרומה. הרמב"ם כותב, שבאשר לחוץ לארץ נדרשת ההגדרה ההלכתית, שהמקום יכבש בכיבוש רבים, הווה אומר כשמלך או נביא כובשים ארץ אחת מארצות העולם "מדעת רוב ישראל" חלה ההגדרה שהמקום נכבש בכיבוש רבים, ואז יש לארץ הנכבשת דין ארץ ישראל, "כדי שינהגו בו כל המצוות" התלויות בארץ. מאידך גיסא, יחיד הכובש לעצמו שטח מעבר לגבולות ברית בין הבתרים, אין מקום זה מתקדש לענין המצוות התלויות בארץ.

כאמור, דין זה של כיבוש רבים וכיבוש יחיד, נאמר דווקא בחוץ לארץ, אך לא כן באשר ל"ארץ שניתנה לאברהם" בברית בין הבתרים. זו הרי מקודשת בקדושה נצחית מאז ניתנה במאמר ה' לאברהם. עם זאת, כדי לקדש את אדמת ארץ ישראל למצוות התלויות בארץ, דעת הרמב"ם היא שדי בכך שאדם עולה ויושב במקום כל שהוא בארץ כדי ששייבתו שם יהיה לה דין של כיבוש רבים, והפירות הגדלים באדמתו חייבים בתרומות ובמעשרות ובשביעית. זאת מכח חלוקת הנחלות על ידי יהושע בשילה, שהוא והנשיאים שהיו עמו בעת חלוקת כל ארץ ישראל לשבטים נתנו באותו מעמד תוקף של כיבוש רבים לכיבוש שטח כל שהוא בארץ, בין אם נכבש על ידי אדם יחיד ובין אם נכבש על ידי שבט בדור מן הדורות.

בדבריו אלה מסתמך הרמב"ם על צו מפורש שנצטווה יהושע על ידי הקב"ה, במהלך כיבוש ארץ ישראל, שכך נאמר שם (יהושע פרק יג פסוק א והלאה):

ויהושע זקן בא בימים, ויאמר ה' אליו: אתה זקנת באת בימים, והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה... מן השיחור אשר על פני מצרים... מתימן כל ארץ הכנענים... והארץ הנבלי וכל הלבנון עד לבא חמת. ונמסביר רשי שם בפסוק ג שכל המקומות האלו "מארץ הכנעני שנתתי לאברהם הוא".

כל יושבי ההר מן הלבנון... כל צידונים אנכי אורישם מפני בני ישראל, רק הפילה לישראל בנחלה כאשר צויתך... ועתה חלק את הארץ הזאת בנחלה.

ואכן יהושע עושה כדבר ה', כמובא בהמשך שם (פרק יד פסוק א):

ואלה אשר נחלו בני ישראל בארץ כנען, אשר ניחלו אותם אלעזר הכהן ויהושע בן נון, וראשי אבות הממות לבני ישראל... כאשר צוה ה' את משה בן עשו בני ישראל ויחלקו את הארץ.

ובסוף מעמד חלוקת הארץ בשילה נאמר (פרק יח פסוק י):

וישלך להם יהושע גורל בשלה לפני ה', ויחלק שם יהושע את הארץ לבני ישראל במחלקותם.

לדעת חז"ל (תורת כהנים תחילת פרשת בהר) לאחר חלוקת הארץ על ידי יהושע נתקדשה ארץ ישראל, וחלו בה כל המצוות התלויות בארץ, למרות שהארץ טרם נכבשה כולה על ידי השבטים. מעתה כל יחיד שהחזיק בשטח כל שהוא של הארץ והתיישב בנחלתו התחייב במצוות, אם כי הכיבוש עצמו הלך ונמשך מאות בשנים, כמתואר בתנ"ך, עד ימות דוד ושלמה.

זו לשון חז"ל שם:

נמצאת אתה אומר: כיון שעברו ישראל את הירדן נתחייבו בחלה, בערלה ובחדש.

הגיע ששה עשר בניסן - נתחייבו בעומר.

שהו חמישים יום - נתחייבו בשתי הלחם.

לארבע עשרה שנה - נתחייבו במעשרות והתחילו מונים לשמיטה.

לעשרים ואחת שנה - עשו שמיטה.

לשישים וארבע - עשו יובל.

לכאורה ארץ ישראל טרם נכבשה כולה, וטרם נתקדשה בכיבוש רבים, ואם כן כיצד תתחייב במצוות התלויות בארץ - תרומות ומעשרות ושמיטה? על כך משיב הרמב"ם, שזה בדיוק עניינה של מצוות ה' ליהושע, לחלק את הארץ לשבטים, למרות שנשאר "הרבה מאד לרשתה", וכלשונו: "ומפני זה חילק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים [למרות שטרם נכבשה כולה] כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט [וכל יחיד ויחיד] ויכבוש חלקו".

חידש לנו הרמב"ם דבר יסודי בהלכה, שבארץ ישראל שניתנה לאברהם, בין הנילוס לפרת, אין מושג של כיבוש יחיד, אלא כל יחיד בא מכח הכלל, וכל יחיד או שבט המתנחל בחלק מסוים שבגבולות אלה יש לישיבתו שם דין כיבוש רבים.

לאור האמור, כל ישוב המוקם בין נהר פרת לנילוס, כל גידולי הקרקע שיגדלו בו מתחייבים בתרומות ומעשרות ושביעית ושאר הלכות התלויות בארץ, שכן יושבי הישוב באים מכח הרבים והם שליחי הרבים שמינו אותם על כך בימי יהושע.

נמצא לאור האמור, שישוב שנבנה במהלך הדורות באזור כלשהו בארץ, כגון בערבה, אין צורך לבדוק האם הוקם בשטח שהיו בו יושבים בעבר, בימי בית ראשון או שני, כדי לחייב אותו במעשרות. אלא כל ישוב הנבנה בתחום שבין נהר מצרים לנהר פרת מתקדש המקום מכוחו של יהושע והוא מתחייב במעשרות ובשביעית.

למרות האמור, שארץ ישראל מתקדשת בכל דור ודור עם כיבושה על ידי כל יחיד, עם זאת החיוב בתרומות ובמעשרות וכן בשביעית מאז חרבן בית ראשון הוא מדרבנן. ואלו דברי הרמב"ם (סוף פרק א מהלכות תרומות):

התרומה בזמן הזה, ואפילו במקום שהחזיקו עולי בבל, ואפילו בימי עזרא, אינה מן התורה, שאין לך תרומה של תורה אלא בארץ ישראל בלבד ובזמן שכל ישראל שם, שנאמר כי תבואו, ביאת כולכם, כמו שהיו בירושה ראשונה וכמו שהן עתידין לחזור בירושה שלישית. לא כמו שהיו בימי עזרא, שהיתה ביאת מקצתן ולפיכך לא חייבה אותן מן התורה".

כלומר, מצד הכיבוש יש בהתיישבות בארץ ישראל "בירושה שלישית", היינו בזמן הזה, דין של כיבוש רבים, והארץ מתקדשת למצוותיה בכל מקום בארץ בו יושבים ישראל. עם זאת כיון שטרם נתקיימה בזמננו ההגדרה של "ביאת כולכם", שכן רוב ישראל יושבים עדיין בחוץ לארץ, וכן חסרים חלק מעשרת השבטים שגלו בימי בית ראשון, מצד זה חיוב תרומות ומעשרות ושביעית בזמן הזה אינו אלא מדרבנן. (יודגש עם זאת, שדין זה של "ביאת כולכם" זוהי הגדרה מיוחדת לכמה מן המצוות התלויות בארץ, כגון תרומות ומעשרות ושביעית. לענין זה אכן חסרה ההגדרה ההלכתית לקיום מצוות אלה מן התורה. אולם לענין שאר המצוות הנהוגות בארץ ישראל, כמו ערלה, ביכורים, ערי מקלט ושאר ששים המצוות הנהוגות בארץ ישראל, קדושתה עליה מאז שניתנה לאברהם, גם אם לא נתקיימה ההגדרה של "ביאת כולכם").

2. קידוש הארץ למצוותיה באמירת פה או בתהלוכה של תודות בדברי חז"ל מצינו הגדרה מיוחדת של ארץ ישראל לענין שביעית, שכן חז"ל חילקו את הארץ לענין שביעית ותרומות ומעשרות לשני חלקים. זה לשון המשנה בשביעית (פרק ו משנה א):

שלוש ארצות לשביעית: ארץ אחת: כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב דעיט להלכה לא נאכל ולא נעבד. ארץ שנייה: וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנם דעיט להלכה נאכל אבל לא נעבד. וחוץ לארץ זו הארץ השלישית: מן הנהר ועד אמנם ולפנים דעיט להלכה נאכל ונעבד.

האחרונים האריכו לרדן בגבולות אלה ופירשו שבנוסף למערכות הגבול שנאמרו בתורה, כגון: גבולות אברהם, גבולות מסעי, גבולות משפטים וגבולות עקב, יש מערכות גבול נוספות בארץ ישראל, והן תחום עולי מצרים ותחום עולי בבל. כן הרבו לרדן בתוואי הגבול, ובשאלה כיצד נתקדשה הארץ בקדושה ראשונה וכיצד נתקדשה בקדושה שנייה. לדעת הרדב"ז למשל, קדשו את הארץ בימי עזרא ב"קדושת פה" (הלכות תרומות פרק א הלכה ה). לא נחה דעתו של בעל 'תבואות הארץ' עד שאמר, שעזרא ונחמיה הלכו והקיפו את ארץ ישראל של עולי בבל, עם שתי תודות, כשם שקידשו את המקדש וירושלים בימי עזרא.

חידושו של הרדב"ז, שקידשו את ארץ ישראל באמירה ובקדושת פה, אין לו מקור. עצם ההקדשה היא דבר לא ברור, שכן לא שמענו שארץ ישראל מתקדשת כהקדש. כמו כן לדבריו, מדוע יהושע לא קידש את ארץ ישראל כשכבשה (וכבר הרדב"ז עצמו שאל שאלה זו ותירוצו דחוק). אף הרעיון של בעל תבואות הארץ, שקידשו את הארץ בתהלוכה של תודות סביב גבולותיה, תמוה, שכן קידוש העיר ירושלים בשתי תודות אכן מתואר בספר נחמיה, אולם קידוש הארץ בדרך זו אין לו זכר בכתובים.

עצם הרעיון שקידשו את הארץ בשתי תודות תמוה ומוזר, שכן הקדשה מעין זו נועדה לקדש את ירושלים, שאם רצו להרחיב את שטחה ובנו חומה מסביב, הלכה היא שאכילת לחם תודה על החומה מקדשת אותה, שכן פעולה זו ומעשה זה מוכיחים על קדושת חומת ירושלים, וכך ירושלים כולה, לאכילת קרבן תודה ושאר קודשים.

יש להוסיף, שירושלים מתקדשת באמצעות קרבן תודה רק אם הדבר נעשה במעמד המלך ועל פי נביא וכן הסנהדרין ואורים ותומים. אך "מה ענין שמיטה אצל הר סיני", ומה ענין הקפת ארץ ישראל בשתי תודות לענין קידוש הארץ למצוות התלויות בארץ? יתירה מזו, הרמב"ם כותב, ש"זה שעשה עזרא שתי תודות - וזכרון הוא שעשה, לא במעשיו נתקדש המקום, שלא היה שם לא מלך ולא אורים ותומים" (הלכות בית הבחירה פרק ו הלכה יד). מעתה, אם קידוש ירושלים אינו אלא זכר וטכס לזיכרון בעלמא, איך תתקדש ארץ ישראל בקדושה לענין המצוות התלויות בארץ בטכס שאין לו משמעות להלכה אפילו לא ביחס לירושלים.

סוף דבר, כל ענין גבולות עולי מצרים וגבולות עולי בבל, מהותם, התואי שלהם, וקדושת גבולות אלה בהלכה לא נתבררו.

3. מובנה של קדושת הארץ

להבנת קדושתה של ארץ ישראל בכללותה, וכן את קדושתו המיוחדת של תחום עולי מצרים וכך גם תחום עולי בבל, יש לעיין במשנה במסכת כלים (פרק א הלכה ו), שם נאמר:

עשר קדושות הן: ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות, ומהי קדושתה שמביאין ממנה העומר והביכורים ושתי הלחם, מה שאין מביאין כן מכל הארצות. עיירות המוקפות חומה מקודשות ממנה, שמשלחים מתוכן את המצורעים... לפני מן החומה מקודש מהם שאוכלים שם קודשים קלים ומעשר שני. הר הבית מקודש ממנו שאין זבין וזבות נדות ויולדות נכנסים לשם. החיל מקודש ממנו... עזרת נשים מקודש ממנו... קודש הקדשים מקודש מהם שאין נכנס לשם אלא כהן גדול ביום הכיפורים.

המעייין במשניות שם ומונה את הקדושות אחת לאחת מוצא שהמשנה פתחה בעשר קדושות, אך במניין לפרטיו מוצאים אחת עשרה קדושות. והסבירו ראשונים ואחרונים, כי יש להבדיל בין שני מיני קדושה, שכן המלה קדושה יש לה מובנים אחדים. לפיכך, כשמדובר על קדושת ארץ ישראל צריך להבחין באיזו קדושה מדובר. על כל פנים יש להבחין בין עשר הקדושות שמונה המשנה זו למעלה מזו בתוך ארץ ישראל, שהם קדושות של כבוד - כפי שיבואר להלן, לבין קדושת ארץ ישראל עצמה, שנאמרה ביחס לארצות חוץ לארץ, וזו קדושה לענין המצוות התלויות בארץ. קדושה זו היא המקדשת ומבדילה את הארץ על פני ארצות אחרות. (ראה ספר הערוך ערך 'עסר' פירוש המשנה הנ"ל, וכן את דברי רבנו עובדיה מברטנורא בסוף הפרק וכן את דברי תפארת ישראל שם ועוד).

בספר כפתור ופרח מבוארת יפה הקדושה המיוחדת של ארץ ישראל לענין המצוות התלויות בארץ. אין זו קדושה בדומה לקדושת מקום המקדש שהיא קדושה של כבוד כנ"ל, אלא קדושה מלשון הזמנה וייחוד, כלומר הארץ מזומנת ומיוחדת לקיום המצוות התלויות בה.

זו לשון בעל הכפתור ופרח (פרק י, עמוד רלה):

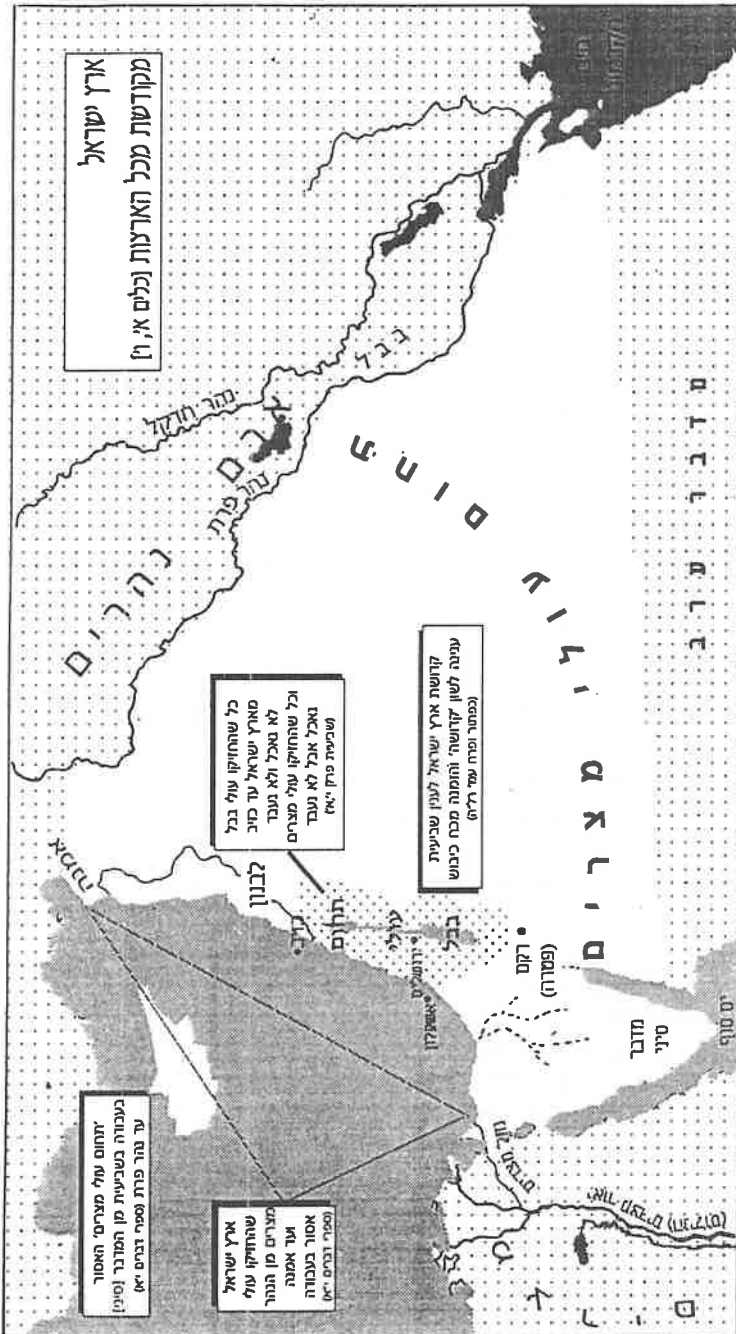
לשון קדושה שאמרו נחמינז"ל, כגון קדושה ראשונה ושנייה, וכן לשון על אדמת הקודש וכיוצא בו, יש לנו לחפש על זה, אם הוא מלשון קודש לה? אם כן, יהיה לשון איסור! ואם הוא לשון נכונן המתקדשים והמיטהרים? או נמלשון מתקדשת ממומאתה? זה לא יתכן ושכן המובנים האלה של המושג קדושה אינם שייכים לענין ארץ ישראל!

אבל הנכון, שהוא מלשון: ויקדשו את קדש בגליל ויהושע פרק כ פסוק ז, שהיא לשון הכנה והזמנה. וכמו שהוא לשון חכמים הרי את מקודשת לי, שהוא מלשון והפסוק וקידשתם היום ומחר ותכין אותם, שיכינו את עצמם היום ומחר לקראת מתן תורה. כלומר ותיזמינו וכמובא בתרגום יונתן שם.

וכן תמצא אותה בסוף מסכת ערכין נדף לב עמוד ב: בעי: מאי טעמא דמאן דאמר קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבא? ומסיק: אלא מקיש ביאתם בימי עזרא לביאתם של ישראל בימי יהושע. מה ביאתם נאצעה בימי יהושע מנו שמיטין ויובלות וקידשו ערי חומה ונתחייבו במעשר אף ביאתן בימי עזרא וכו'. אם כן זה היה ענין הקדושה וכיוצא בו.

וכן ההיא דמסכת כלים נפרק א משנה ו - ארץ ישראל מקדשת מכל הארצות אינו מורה על הקדושה בעצמה, וכמו שכתב הרמב"ם ז"ל הלכות בית הבחירה נפרק ז הלכה יד - שמנה שם את עשרת הקדושות הנהגות בארץ ישראל ולא מנה ארץ ישראל בכלל העשרה.

ארץ ישראל המקודשת לענין שביעית

וכן נמי לרבינו האי גאון ז"ל, והביאו הרב בעל הערוך מלת עשר, זה לשונו: נשאל מרבינו האי גאון ז"ל עשר קדושות ששנינו בראש ומסכתו כלים, כשנמנה אותם יהיו אחד עשר? והשיב: ארץ ישראל אינה חשובה מן הקדושות, לפי שאר העשרה יש בהן כיבוד למקום והמקדש, מונעים ממנו מקצת מומאות, או שמונעים קצת בני אדם להכנס אליו, ואין בסתם ארץ ישראל קדושה זו. והבאת ביכורים, עומר, ושתי הלחם ולחם הפנים אינם בקדושות הללו, ועשר קדושות ונתחן ארץ ישראל הן, וסדר אחד הן ולעומת הקדושה הכללית של ארץ ישראל כל אחת כתורתה, עד כאן.

העולה מדברי רבי אשתורי הפרחי הוא, שיש הבדל בין סוג ה'קדושה' האמורה במסכת כלים, שכל ארץ ישראל מקודשת לענין העומר, שתי הלחם והביכורים, שקדושת ארץ ישראל לענין זה היא קדושה נצחית ולא צריך לכך ירושה וישיבה, או קידוש בפה וכדומה (ואכן, ביום שנכנסו ישראל לארץ בזמן יהושע הביאו עומר, למרות שהארץ כולה היתה עדין בידי עמי כנען). מאידך גיסא, יש מצוות התלויות בארץ, כגון שביעית ותרומות מעשרות, שהתורה הצריכה את התנאי של "ירושה וישיבה", ושהארץ תכבש על ידי ישראל, ובהעדר תנאי זה לא נתייחדה הארץ לאותה מצוה ולא "נתקדשה" לאותה מצוה. אך "קדושה" זו אינה אלא הזמנה וייחוד של ארץ ישראל לאותה מצוה, שכן הארץ עצמה קדושה לענין מצוות מאז ומעולם.

כלומר, אין צורך בקדושת הפה, או בקידוש הארץ בהקפתה על ידי קרבן תודה, דבר זה נאמר בהקדשת חומותיה של ירושלים בלבד, אלא עצם הכיבוש, או הישיבה בארץ, הם המקדשים אותה ומייחדים אותם למצוותיה. (במקום אחר פרטנו והרחבנו יותר את ההסברה בענין קדושת הארץ, שיש להבחין בין קדושת הארץ לעניין שמיטה, קדושה לעניין חלה, קדושה לעניין מעשרות, כפי שנתבארו הדברים בדברי חז"ל בתורת כהנים ובמקומות אחרים, ולא כאן המקום להאריך).

על כל פנים למדנו, שאף לשיטת הרמב"ם יש להבחין בין קדושת ארץ ישראל לעניין המצוות התלויות בארץ, לבין עשרת הקדושות הנוהגות בתוך תחומיה של ארץ ישראל וכשיטת רבי האי גאון. ראה את דברי הרמב"ם בהלכות בית הבכירה (פרק ז הלכה יב) הכותב: "כל ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות, ומהי קדושתה? שמביאים ממנה העומר, ושתי הלחם והביכורים. עשר קדושות [נוספות] בארץ ישראל זו למעלה מזו, וכו' עיין שם, שהגדרת רב האי גאון מקובלת אף על הרמב"ם.

4. עבודה בשביעית בתחום עולי מצרים בכלל ובערבה בפרט נמצא, שקדושת הארץ למצוותיה היא קדושה מסוג מיוחד, ואין עניינה של קדושה זו 'הקדש' המתקדש בקדושת פה, אלא היא באה מכח שבועת הקב"ה לתת את הארץ לאברהם ולזרעו, ומכח כיבוש וישיבת עם ישראל ברחבי ארץ ישראל. על הקדושה הזו הננו למדים מדברי הספרי לדברים (פרק יא פסוק כד), שם דן הספרי בשאלה, כיצד מתקדשת ארץ ישראל לעניין המצוות וכן כיצד מתקדשת חוץ לארץ כדי שינהגו בה המצוות.

חז"ל לומדים מן הפסוק "כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם לכם יהיה", שהכיבוש מקדש לא רק את ארץ ישראל, אלא אם הרחיבו ישראל את כיבושיהם מעבר לגבולות הארץ גם תחום זה מתקדש לעניין מצוות, כגון שביעית ותרומות ומעשרות. עיין שם, שקדושה זו נאמרה ביחס לתחום שמן המדבר והלבנון עד נהר פרת.

בספרי שם גם למדו חז"ל, שתחום עולי מצרים בגבולות אלה הוא התחום האסור בעבודה בשביעית, ככתוב שם: "נמצאנו אומרים: כל מקום שהחזיקו עולי בבל... לא נאכל ולא נעבד, [וכל מקום שהחזיקו] עולי מצרים, נאכל אבל לא נעבד". כלומר, לדעת הספרי תחום עולי מצרים עד נהר פרת אסור בעבודה בשביעית, וזאת מפני שנכבש בידי עולי מצרים בימי בית ראשון. כפי שיבואר להלן, מתוך דברי הספרי האלה עולה בבירור, שכל אזור המדבר, הנגב והערבה בדרום הארץ, הרי הם בכלל איסור העבודה שבשביעית. שכן אזורים אלה מוגדרים על ידי חז"ל כמקומות "שהחזיקו בהם עולי מצרים", שהם אסורים בעבודה בשביעית מאז שנכנסו עולי מצרים ארצה. כיבושם באזור הנגב הועיל כדי לאסור את המקום בעבודה בשביעית לדורות.

מאחר שלאחרונה יש שיצאו בהיתרים ביחס לערבה הדרומית והתירו את ירקות הערבה בעבודה בשביעית ובאכילה נביא להלן את המקורות לאיסור. (נזכיר אמנם להלן את בעית הערבה, אך אין זו אלא דוגמא לתחומים אחרים בתחום עולי מצרים').

עם כיבוש הארץ בימי יהושע כתוב (פרק יא פסוק טז):

ויקח יהושע את כל הארץ הזאת... ואת כל הנגב... ואת הערבה... מן ההר החלק העולה שער בדרום ועד בעל גר בבקעת הלבנון.

בכך "התקדשו" חבלי ארץ אלה יחד עם שאר חלקי ארץ ישראל לקיום המצוות התלויות בארץ.

כפי שיובא להלן מלכי יהודה המשיכו את שליטתם בחבל ארץ זה בכך שהקימו את נמל אילת ועציון גבר, ושלחו משם אניות להביא את זהב אופיר. אחת העדויות המוכיחות את שליטתם בערבה הן מכרות הנחושת בתמנע, שהיו פזורות על שטח נרחב בדרום הערבה. זוהי אפוא המשמעות הפשוטה של קדושת ארץ ישראל ותחום עולי מצרים - הכיבוש והישיבה.

אף בימי בית שני, כש"התקדשה" ונתייחדה ארץ ישראל של עולי בבל לעניין המצוות התלויות בארץ בתחום צר יותר, שבין אשקלון וכויב, עדיין נשארה קדושת ארץ ישראל של עולי מצרים מדרבנן, וכפי שכתב הרמב"ם בהלכות תרומות (פרק א הלכה ה):

כיון שעלו בני הגולה והחזיקו במקצת הארץ קדושה נלענין המצוות התלויות בארץ קדושה שנייה העומדת לעולם, לשעתה ולעתיד לבוא נקדשה מדרבנן והניחו אותם המקומות שהחזיקו בהם עולי מצרים וכגון אזור הנגב והערבה מאשקלון ודרומה עד אילת ולא החזיקו בהם עולי בבל, כשהיו [1] ולא פטרום מן התרומה והמעשרות, כדי שישמכו עליהן עניים בשביעית.

הווי אומר: הלכה מבוארת היא ברמב"ם שאזור כדוגמת הערבה, שנכבש על ידי עולי מצרים, חייב מדרבנן בתרומות ובמעשרות ובשביעית, כמו שהיה בזמן בית ראשון.

וזהו משמעות דברי חז"ל בספרי על הפסוק: "מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבולכם" (דברים פרק יא פסוק כד), שכל המרחב שמן המדבר וצפונה חייב בתרומות ומעשרות ואינו נעבד בשביעית עיי"ש.

חז"ל בספרי יוצרים זהות בין המושג תחום עולי מצרים ובין הגבולות המשתרעים מן המדבר עד נהר פרת כמובא בפרשת עקב. כך גם הפסוק האמור בפרשת משפטים "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלישתים וממדבר עד הנהר" (שמות פרק כג פסוק לא) כולל ללא ספק את תחום הערבה.

הערבה והנגב אשר נכבשו על ידי עולי מצרים הינם אפוא ארץ ישראל המקודשת למצוותיה.

תחום עולי מצרים לא הובא בדברי חז"ל אלא בקשר לפטור משתי הלכות. הלכה אחת: המפריש תרומות ומעשרות בתחום זה פטור מלהפריש דמאי. הלכה שנייה: בתחום זה לא חל איסור ספיחים. דינם של שאר ההלכות בתחום זה, כדין תחום עולי בבל. וראה את דברי רבי אשתורי הפרחי (פרק י, דף רכז) שכתב: "אין היום הבדל, ולא הפרש, ולא חילוק כלל, בין מה שכבשו עולי מצרים ובין מה שכבשו עולי בבל.

שאינן שום דבר בזה שלא יהיה בזה בענין הקדושה והמעלה". כאמור, ההבדל היחיד בין שני תחומים אלה אינו אלא במה שחז"ל הקלו בשתי הלכות בתחום עולי מצרים, ופטרו תחום זה מן הדמאי ומן הספיחים.

5. תחום עולי מצרים זהה לגבולות אברהם

כאמור, תחום עולי מצרים זהה לחלוטין לגבולות אברהם, שכן עולי מצרים והבאים אחריהם החזיקו ברחבי ארץ ישראל שבגבולות אברהם. במיוחד בימי שלמה המלך הגיעו ישראל לשליטה מלאה בתחום גרוב זה, והוא המוגדר כתחום עולי מצרים.

ראה את דברי הרמב"ם בהלכות סנהדרין (פרק ד הלכה ו), הכותב "וכל ארץ ישראל שהחזיקו בה עולי מצרים ראוייה לסמיכה". מקור דברי הרמב"ם היא הגמרא במסכת הוריות (דף ג עמוד א), שם נאמר:

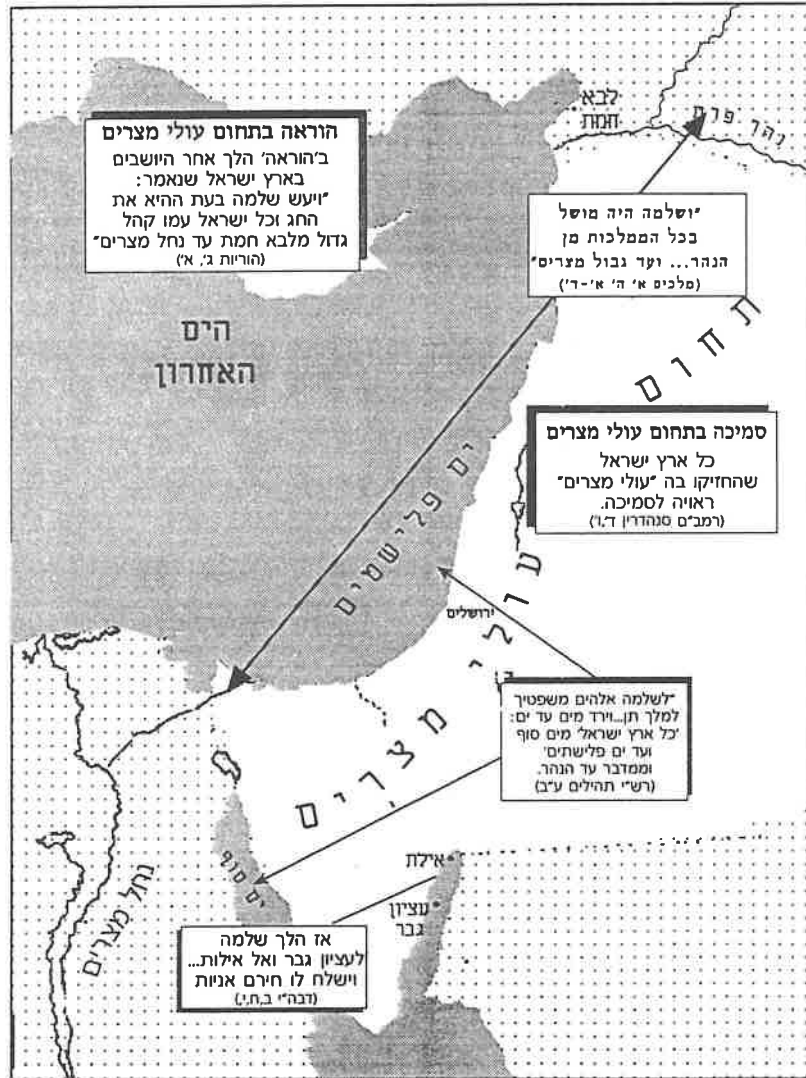
אמר רב אסי: ובהוראה והלכה שנקבעה בסנהדרין הלך אחר רוב היושבים בארץ ישראל. שנאמר: ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים. מכדי כתיב וכל ישראל עמו, קהל גדול למה לי? אלא הני הוא דאיקרו קהל, אידך לא איקרו קהל.

כלומר, כל היושבים בגבולות ארץ ישראל האמורה בתורה הם הקהל הקובע להלכה ולא אלו שיושבים בחוץ לארץ. (וראה כפתור ופרח פרק עשירי עמוד קנה, שהביא מאמר זה להגדרת המושג 'קהל' בגבולות אלה של ארץ ישראל, מושג הנדרש לעניין סמיכת החכמים בתור חכמי הסנהדרין, ושהגדרה זו קובעת לכל הדורות גם בימינו אנו, ע"ש.) נמצא, שהרמב"ם קורא לתחומי הארץ בתקופת שלמה המלך: "ארץ ישראל שהחזיקו בה עולי מצרים".

תחומי ארץ ישראל בתקופת שלמה השתרעו "מים סוף ועד ים פלישתים וממדבר עד הנהר". וכפי שמסביר רש"י על הפסוק האמור בתהילים פרק עב, שם נאמר "לשלמה - אלוקים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך". כתב שם רש"י: "על שלמה בנו התפלל [דוד] תפילה זו" ובהמשך כתב על הפסוק: "וירד מים עד ים", ששלמה ימשול על "כל ארץ ישראל מים סוף ועד ים פלישתים" וכן בהמשך כתב: "ומנהר עד אפסי ארץ, ככתוב: כי הוא רודה בכל עבר הנהר מתפסח עד עזה". [וכן באותו פרק: "ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלישתים ועד גבול מצרים מגישים מנחה" (מלכים א פרק ה פסוק א ופסוק ד)].

וראה בספר כפתור ופרח בפרק אחד עשר (עמוד רסה-רסז) שכשחז"ל הוכירו את המושג תחום עולי מצרים התכוונו לתחום שהחזיקו ישראל מאז כניסתם ארצה בימי

הרמב"ם: 'תחום עולי מצרים' הוא תחום ממלכת שלמה

יהושע. לדבריו, תחום זה כולל את כל הכיבושים שנעשו בארץ ישראל מימי יהושע ועד ימי דוד ושלמה והמלכים הבאים אחריהם.

לאור האמור, התחום שמים סוף ועד ים פלישתים, וממדבר עד נהר פרת, כולו נקרא 'תחום עולי מצרים'. ואכן הכתובים בספר מלכים, חוזרים ומדגישים פעמים אחדות את שליטת ישראל בימי בית ראשון על אזור הנגב עד אילת.

שלמה שלט בערבה ובאילת, וכן גם מלכים אחרים. שלמה הקים נמל ובנה אניות "בעציון גבר אשר את אילות על שפת ים סוף" (מלכים א פרק ט פסוק כו) יהושפט עשה אניות תרשיש ללכת אופירה לזהב... בעציון גבר (מלכים א פרק כב פסוק מט). אמציה תפס את הסלע (פטרה ככל הנראה) במלחמה וקרא את שמה יקתאל (מלכים ב פרק יד פסוק ז). עוזיהו "בנה את אילת... והשיב את גבול ישראל... עד ים הערבה" (מלכים פרק כ פסוקים יד, כב, כה).

ואכן, בסקרים שנעשו בנגב ובערבה נתגלו שרידים של ישובים רבים מימי בית ראשון. בכך התקיים הפסוק "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלישתים וממדבר עד הנהר". שליטת עולי מצרים בתחום זה אינה מוטלת בספק. נמצא, שהמושגים תחום עולי מצרים והגבולות שנאמרו לאברהם חופפים זה את זה.

כן גם כתב הרמב"ם בהלכות תרומות פרק א הלכה ז: "איזו היא ארץ שהחזיקו בה עולי מצרים?" וכאמור לעיל, את תשובתו לשאלה זו נתן הרמב"ם בסוף ההלכה, שם כתב: "כל ששופע ויורד מטורי אמנום ולפנים ארץ ישראל, מטורי אמנום ולחוץ חוץ לארץ, והנסיים שבים רואים אותן כאילו חוט מתוח עליהם מטורי אמנום ועד נחל מצרים, (שהוא "הנהר" כמובא שם בהמשך הלכה ת), מן החוט ולפנים ארץ ישראל, מן החוט ולחוץ חוץ לארץ". נמצא שמן "הנהר" בדרום, שהוא נחל מצרים לדעת הרמב"ם, ועד טורי אמנום בצפון, זוהי ארץ ישראל שבתחום עולי מצרים, הכוללת למעשה את ארץ ישראל כולה, ששלמה שלט על כל מרחביה כנ"ל. גבולות אלה אינם אלא "הארץ שניתנה לאברהם", כנזכר בדברי הרמב"ם בהלכות תרומות (פרק א הלכה ב).

הבאנו לעיל את דברי מורי ורבי הרב גורן זצ"ל, התולה ברמב"ם את הדעה "שחלק גדול מארץ ישראל פטור משביעית, שכן אינו נכלל לדעתו בתחום עולי מצרים... ועם כל התמיהות שבדבר כן מפורש בהלכות תרומות". לעניות דעתנו מוכח לעיל, שהרמב"ם התכוון ההיפך, היינו, ש'תחום עולי מצרים' חופף את הגבולות שנאמרו לאברהם. ובאשר לדבריו בהלכות תרומות (א, ז), יש לקרוא את דבריו בהתאם לכוונתו וכל התמיהות נופלות מאליהן.

ה. גבולות ההלכה של ארץ ישראל בספר כפתור ופרח

גבולות ארץ ישראל בתורה נאמרו והוגדרו בצורה ברורה. אם התעורר ספק במהלך הדורות בקשר לגבולות אלה לענין הלכה, הרי זה מפני הגלות הארוכה והריחוק מארץ ישראל. נמנה להלן את הסיבות העיקריות לאי הבהירות. האחת: בתורה נראה שיש מערכות גבול הסותרות זו את זו - גבולות מסעי עומדים בסתירה לגבולות ברית בין הבתרים. השנייה: בהנחה שגבולות ההלכה הם גבולות מסעי, זיהוי המקומות שנאמרו בתורה לציון גבולות אלה מסופק ומסובך. ממילא מכח הספק זה אומר בכה וזה אומר בכה, והרי זה מן "המקראות שאין להם הכרע". להלן יובאו דברי רבי אשתורי הפרחי בספרו כפתור ופרח, אשר עיון בדבריו מוכיח עד כמה התלבט בנושא. המתברים שבאו אחריו נרתעו מהכרעה, וכך נשאר הדברים מסופקים עד ימינו אנו.

לעניות דעתנו אף לפי ר' אשתורי הפרחי, אין סימוכין לכך שגבולות מסעי הם גבולות ההלכה של ארץ ישראל. גבולות ההלכה הם גבולות ברית בין הבתרים, כפי שנקבע מפורשות בדברי חז"ל. רבי אשתורי הפרחי מכריע כדבריהם. עם זאת, נשאר בספק מה עניינם של גבולות מסעי. כפי שיובא להלן, רבי אשתורי הפרחי לא סיים את עריכת ספרו, ולפיכך למרות דבריו המפורשים בענין גבולות ברית בין הבתרים, שהם גבולות מחייבים לענין הלכה, נשאר הספק, מה מקומם של גבולות מסעי במערכת הגבולות. כפי שהוכח לעיל, בדברי חז"ל אין זכר לגבולות מסעי, וגבולות ההלכה לענין שביעית, תרומות ומעשרות וכדו', לדעת חז"ל, הם הגבולות שניתנו לאברהם. לפיכך אלה הם גבולות ההלכה של ארץ ישראל, וכך כתבו גדולי הראשונים.

1. ראיות שגבולות הארץ הם גבולות ברית בין הבתרים

המעייין בדברי רבי אשתורי הפרחי בספרו כפתור ופרח בענין הגבולות ימצא דבר תמוה. מחד גיסא קובע רבי אשתורי הפרחי, שהגבולות שנאמרו לאברהם אבינו בברית בין הבתרים תקפים, ולדעתו הם גבולות מקודשים לענין הלכה משעה שניתנה הארץ לאברהם. כן הם גבולות שניתנו כמתנה וכירושה, וישראל מוחזקים בגבולות אלה מאז ימי אברהם. מאידך גיסא, ימצא הקורא בדבריו משפטים החלטיים, שגבולות מסעי הם הם גבולות הארץ. נמצא שבעל כפתור ופרח "אוחז את החבל בשני ראשים".

כדוגמא, ראה את דבריו בעמוד רכא (עמודי הספר 'כפתור ופרח' כאן ולהלן הם על פי מהדורת לונץ), שכתב:

הרי שקדושת הארץ ומעלתה היא משעת נתינתה אל האבות הקדושים, לא משעת הכיבוש לחד... וכן נמוכח מן הפסוק: אעלה אתכם מן הארץ הזאת (מצרים) אל הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב. במעמד נבירתו בין הבתרים ובראשית טו יח, נאמר: ביום ההוא כרת ה' את אברהם ברית לאמור לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת, ומאותה שעה זכה בה אברהם עליו השלום לכל זרעו.

ברור מן הדברים, שארץ ישראל היא יחידה אחת המשתרעת בין נהר מצרים לנהר פרת, וכשישראל עולים ממצרים לארץ הזאת הם נכנסים לתחומים מוגדרים אלה שניתנו בשבועה לאבות האומה.

רבי אשתורי הפרחי מביא סידרת ראיות כהוכחה לכך שהארץ ניתנה לאברהם בגבולותיה זוהי ארץ ישראל המקודשת. אלו דבריו (עמוד רכב):

האמנם, חיוב מתנותיה נשל הארץ היא משעת כיבוש והארץ על ידי ישראל לבד... אבל למצוות שאינן תלויות בארץ גופה כתנובת השדה, וכמו מצות ערי מקלט ובתי ערי חומה, ומצות היובל ועוד יש לה קדושה מאז ומשעה שנתנה לאברהם אבינו בברית בין הבתרים. ולזה אמרו חז"ל שלא נאמר לו ואעשך לגוי גדול כי אם בארץ ישראל.

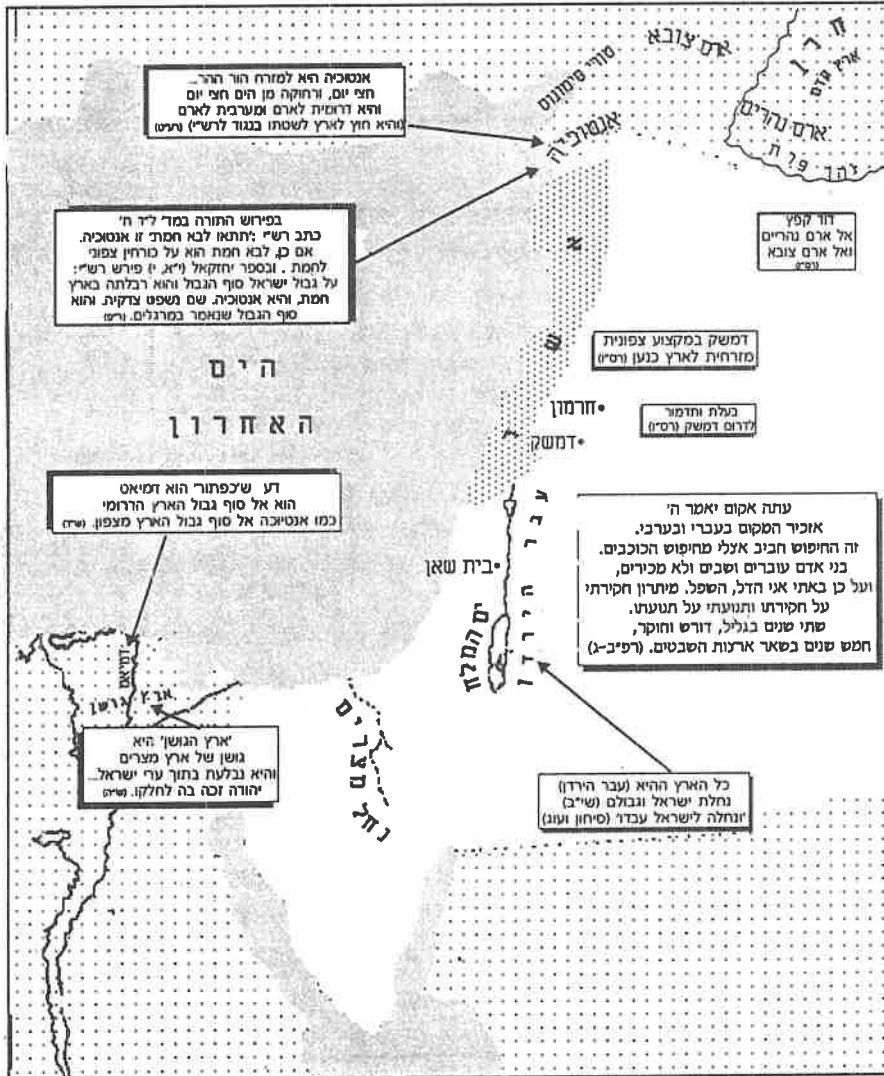
וכן מהיום שהוא נשנתנה הארץ לאברהם בברית נקרא נהרו פרת הנהר הגדול. ולא נקרא גדול, אלא משום גדולת ארץ ישראל שנבניה הם עם גדול וגוי גדול, ראה שביעות דף מו עמוד ב: "קרב לגבי דהינא ואידהן".

כלומר, ארץ ישראל קבלה את גדולתה בגבולות אלה משעה שניתנה לאברהם. בעל הכפתור ופרח מביא סידרת ראיות, שהארץ שניתנה לאברהם בברית בין הבתרים ניתנה כולה לזרעו אחריו. הוא מביא את הירושלמי במסכת בבא בתרא (פרק יש נוחלין הלכה ב) שם נאמר:

אמר רבי יוחנן: כתוב והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי את ידי לתת אותה לאברהם ליצחק וליעקב, ונתתי אותה לכם מורשה אני ה'. אם מתנה למה ירושה, ואם ירושה למה מתנה? אלא מאחר שנתנה להם בלשון מתנה חזר ונתנה להם בלשון ירושה.

הירושלמי דן שם בשאלת חלוקת הנחלות ליוצאי מצרים, ובדברי המשנה האומרת שבזמן הכניסה ארצה "מי שהיה בכור נוטל שני חלקים". רבי יוחנן מסביר את הטעם לכך, שכן למרות שהאדם טרם נכנס ארצה וטרם זכה להחזיק בנחלתו בפועל, עם זאת זכה הבכור בנחלה כפולה, וזאת משום שבעת יציאת מצרים אמר הקב"ה לישראל כי את הארץ שנתן הקב"ה בלשון מתנה לאבות, וזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת, את הארץ הזו עצמה נותן הוא לישראל גם בלשון ירושה,

סיור על פני גבולות הארץ אישתורי הפרחי

כלומר המתנה כל כך איתנה וחזקה, עד שהבנים יורשים מאביהם את חלקם בנחלתו. לפיכך, למרות שהאב טרם נכנס ארצה, הבן נוחל בנחלת האב פי שנים. (ראה בבבלי בבא בתרא דף קיא עמוד ב ודף קיט עמוד ב דרשת חז"ל עם מסקנה דומה.)

לדעת הירושלמי, וכפי שהביא אותה בעל הכפתור ופרח, ארץ ישראל שניתנה בשבועה לאברהם וליצחק וליעקב, היא הארץ שזכו לה הבנים במתנה ובירושה נצחית, וזאת הארץ שנחלו באי הארץ בנחלה (ראה כפתור ופרח עמוד רכג).

כן ראה (שם עמוד רכד) שמביא גם את דברי חז"ל בתלמוד בבלי (בבא בתרא דף קיט עמוד א), הלומדים מן הפסוק הנ"ל "שארץ ישראל מוחזקת היא", כלומר הארץ שניתנה לאברהם בברית בין הבתרים אינה יעד ומטרה לימים רחוקים, ואינה בבחינת בשורה או הבטחה לימים יבואו, אלא ארץ שניתנה בשבועה. תוקף השבועה כה חזק שאדמת הארץ מוחזקת בידיהם של צאצאי אברהם יצחק ועקב היוצאים ממצרים, אשר למרות שטרם נכנסו ארצה וטרם הכירו את נחלתם, זכאי הבן הבכור לרשת נחלה כפולה בחלקת האדמה שנחל אבי המשפחה.

אחת הראיות שמביא רבי אשתורי הפרחי שהארץ נקראת ארץ ישראל מיום שניתנה לאברהם אבינו היא ממצוות כיבוש הארץ על ידי יהושע. כך מובא ביהושע (פרק יג פסוק א): "ויהושע זקן בא בימים ויאמר ה' אליו... הארץ נשארה הרבה מאד לרשתה... מן השיחור אשר על פני מצרים ועד גבול עקרון צפונה לכנעני תחשב... והארץ הגבלי וכל הלבנון... עד לבא חמת... רק הפילה לישראל בנחלה כאשר ציוותיך". כותב על כך רש"י: "מן השיחור, הוא נילוס, הוא נחל מצרים, הוא סמוך לתחום מקצוע דרומית מערבית של ארץ ישראל, כמו שאמר בואלה מסעי לכנעני תיחשב, מארץ הכנעני שנתתי לאברהם". כותב על כך רבי אשתורי הפרחי: "הרי לנו כמה ראיות, שמאותו זמן [שניתנה הארץ לאברהם] היא שנקראת ארץ ישראל, וזולתה חוץ לארץ" (עמוד רלז).

נמצאנו למדים, כי דעת בעל הכפתור ופרח, שגבולות הארץ הם הגבולות שניתנו לאברהם בברית, כפי שמוכח מדברי חז"ל והפרשנים הנ"ל.

רבי אשתורי הפרחי רואה בגבולות מסעי פרשה עיקרית בתורה לעניין גבולות הארץ, וכפי שכתב: "זה המקום בתורה [פרשת מסעי] היא עיקר תחומי הארץ, וזאת הפרשה המיוחדת לזה כפרשת ציצית וקפ"ת וכפרשת פסח לפסח וכיוצא בזה". עם זאת רואה המחבר להוסיף בהמשך דבריו: "שאם בזולת זו הפרשה, נמצא זיכרון לקצות הארץ הזאת, הוא לדבר ידוע, כעניין מה שכתוב: לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת". (בראשית טו יח) כלומר, נהר מצרים

ונהר פרת הם קצות הארץ וגבול הארץ, למרות התיאור בתורה אודות גבולות מסעי. כמו כן לדעת בעל הכפתור ופרח מה שנאמר בפרשת עקב (דברים פרק יא פסוק כד): "מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבולכם", אף כאן הצביעה התורה על קצה גבול הארץ (עמוד רמו).

שבע ראיות שונות מביא אפוא בעל הכפתור ופרח להוכיח שגבולות ברית בין הבתרים הם גבולות הארץ. כן מוכיח הוא שמאז ימות אברהם אבינו נקראה הארץ הזו ארץ ישראל, ושנתקדשה מימות אברהם לכלל המצוות (חוץ מן המצוות התלויות באדמה ובחקלאות), ושהארץ מתנה וירושה ומוחזקת לישראל מאז ימות אברהם.

2. שלוש תשובות לסתירה בין גבולות מסעי לגבולות ברית בין הבתרים

מול ראיות אלה, עמדה לפני בעל הכפתור ופרח בעיית גבולות מסעי הנזכרים בתורה. גבולות אלה סותרים לכאורה את הגבולות שנאמרו בברית בין הבתרים, שכן אינם מקיפים כי אם חלק שמיני מכלל תחומי ארץ ישראל. שלש תשובות אפשריות גותן רבי אשתורי הפרחי לסתירה זו.

תשובה אחת:

תחום גבולות מסעי הוא עיקר ארץ ישראל, ואילו נהר מצרים ונהר פרת הם "הקצוות". כך כתב גם בעמוד רמה, ש"כפתור היא דמיאט, ושם נופל נילוס", ובעמוד דש הוסיף: "דע שכפתור הוא דמיאט, הוא אל סוף גבול הארץ הדרומי כמו אנטוכיא [שהיא] אל סוף גבול הארץ מצפון".

ברור מדבריו שהנילוס הוא התוחם את ארץ ישראל, לפיכך דמיאט הוא סוף הגבול. אולם בעל הכפתור ופרח אינו מיישב את השאלה, איך יתכן שגבול הארץ מסתיים בדרום בשני מקומות שונים ומרוחקים, גם בוואדי אל עריש וגם בנילוס. כמו כן מתעוררת הסתירה אף בצפון, ולא ברור איך מסתיים הגבול גם בלבוא חמת וגם בנהר פרת, המרוחקים זה מזה.

תשובה שנייה:

בעל כפתור ופרח מביא דעת יש אומרים, שהגבול שנאמר לאברהם בתורה, המסתיים בנהר מצרים ובנהר פרת, נאמר לאברהם כחזון לעתיד לבוא, אך בינתיים הגבול מסתיים בגבולות מסעי (עמוד רמו): "יש אומרים שזה לעתיד ויהיה התוספת מנהר פרת".

בעל הכפתור ופרח הגדיר דעה זאת מבלי לפרש מי עומד מאחרי דעה זו. למרות דבריו אלה קובע הוא עצמו במפורש, שגבולות ארץ ישראל להלכה הם הגבולות שנקבעו מאז ימי אברהם כמובא לעיל. כלומר, גבולות אלה אינם "לעתיד" אלא גבולות הלכה בהווה. תשובה שלישית:

רבי אשתורי הפרחי ראה את המבוכה בנושא הגבולות. מצד אחד נוכח לדעת שגבולות אברהם הם גבולות הארץ כמובא בכתובים וכן בדברי חז"ל והפרשנים. מאידך גיסא לא מצא הסבר לקיומם של גבולות מסעי, כשנראה לכאורה מן הכתובים שאף הם גבולות מן התורה. כפתרון לבעיה כתב, ש"כל מה שבתוך גבול ארץ ישראל הנזכרים באלה מסעי, הכל לכל הפחות קדוש בקדושת ארץ ישראל, לכל התועלות המבוקשים ממנה" (עמוד רלד). כלומר, אף הממעיט שאינו מודה בגבולות אברהם שהם גבולות הארץ, עם זאת חייב הוא להודות שגבולות מסעי לכל הפחות בוודאי קדושים הם. כך אפשר להבין את הסתירות החמורות בדבריו. שכן פעמים שהוא אומר באופן החלטי שנהר פרת ונהר מצרים הם הגבולות המקודשים של ארץ ישראל, ופעמים שהוא אומר שגבולות מסעי הם הגבולות.

3. הספר כפתור ופרח ראה אור במרם נערך סופית

המעייין בספר כפתור ופרח באופן שיטתי ימצא, שהמחבר כתב אותו בהפסקות והוסיף וגרע תוך כדי כתיבה כדרך המתכרים. המתבר מתאר, כיצד הביא את הספר להגהה ולתיקון בפני מורו ורבו בירושלים, ואלו דבריו (כפתור ופרח פרק שישי עמוד פא): "והסכים בזה מורי הרב ברוך ז"ל. גם כי אמר אלי בירושלים כשהבאתי אליו זה הספר לעבור עליו ולהגיהו", עיי"ש בדבריו.

הסתירות בכפתור ופרח מלמדות שכתב היד הנמצא בידינו היה בשלבי עריכה והמחקר לא הושלם.

ההגהות והתיקונים ניכרים מתוך הכתב כגון: תורות מרובות, קטעים ששולבו בלי קשר הגיוני לרצף הכתיבה וכך גם מסקנות סותרות.

נראה, שהספר כפי שהגיע לידינו לא הושלם, וכשהוצא לאור עם הופעת הדפוס, מאות שנים אחר פטירת המחבר, הודפס כמות שהוא, מבלי שנערך סופית. רק כך אפשר להבין את הקפיצות מענין לענין ואת המסקנות הסותרות, שכן כתב המחבר את הדברים לעצמו והיה "טרוד להשלים את המלאכה" כפי שכתב שם (עמוד פא) אך כנראה שלא זכה להשלימה.

לדוגמא: רבי אשתורי הפרחי כותב: "אלה גבולי הארץ של שבעה עממין, ואין בכל התורה כולה שבכתב ושבעל פה שיכחיש זה" (פרק אחד עשר עמוד רנט).

רבי אשתורי הפרחי עצמו מכחיש את דבריו אלה, בהביאו פסוקים מפורשים מן התורה שבכתב הסותרים את דבריו. כן הביא דברים מן התורה שבעל פה, העומדים בסתירה לדבריו כמובא לעיל. כאמור, בעל הכפתור ופרח עצמו מוכיח משבעה מקומות, שיש פסוקים ודברי חז"ל, המוכיחים את קדושתה של ארץ ישראל מאז ימות אברהם, בכך שותר הוא את דבריו שגבולות הארץ הם גבולות מסעי.

גבולות מסעי עומדים בסתירה למקורות מפורשים ובעל כפתור ופרח אינו מביאם. יש פסוקים שרבי אשתורי הפרחי נמנע מלדון בהם, למרות שהם הכרחיים להבנת נושא הגבולות, וכגון, בדברו על גבולות מסעי, שזו "הפרשה המיוחדת בתורה" לעניין הגבולות (עמוד רמו), המחבר מזכיר כהשוואה שני פסוקים: האחד, הפסוק שנאמר לאברהם בכרית הבתרים - "לזרעך נתתי... מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת", והשני, הפסוק בפרשת עקב: "מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת... יהיה גבולכם". לטענתו אלה הם "קצות הארץ". רבי אשתורי הפרחי אינו מזכיר את גבולות משפטים, שם נאמר במפורש: "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלישתים וממדבר עד הנהר" (שמות פרק כג) שהם פסוקים שנאמרו להלכה ולמעשה. כן אינו מציין את הפסוק האמור בתחילת ספר דברים (פרק א פסוק ח): "ובואו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר בשפלה ובנגב ובחוף הים ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדול נהר פרת". פסוק זה הובא לעניין הלכה בספרי דברים שם, וכיצד התעלם ממנו?

רבי אשתורי הפרחי גם אינו מזכיר את הצו שנאמר ליהושע, מיד בתחילת ספר יהושע: "מן המדבר והלבנון הזה מן הנהר הגדול נהר פרת כל ארץ החיתים עד הים האחרון יהיה גבולכם" (יהושע פרק א פסוק ג). פסוק זה מתאר את גבולות מצוות כיבוש הארץ ליהושע בעת כניסתו ארצה, ואף על פי כן רבי אשתורי הפרחי אינו מזכירו.

הבאנו לעיל את דברי חז"ל במסכת חלה בירושלמי (פרק ב הלכה א) שגבולות הארץ לעניין חלה ושביעית הם הגבולות שנאמרו לאברהם לדעת חז"ל. יש כאן אפוא מקור בתורה שבעל פה, הסותר את דבריו בעניין גבולות מסעי. כן הבאנו את דברי חז"ל בספרי, האומרים שגבולות הארץ הם הגבולות שנאמרו בפרשת עקב, היינו המדבר, הלבנון, נהר פרת והים הגדול.

נמצא, שהמשפט "אין מקום בתורה שבכתב ושבעל פה הסותר את גבולות מסעי", אינו עומד במבחן.

מי שיבדוק בתורה שבעל פה ימצא דבר הפוך. מתברר, שאין בתורה שבעל פה מקום בו אומרים חז"ל שגבולות מסעי הם גבולות הארץ להלכה. לא מצינו דבר כזה גם לא בכתבי הרמב"ם ולא בכתבי הרמב"ן. המושג התחדש על ידי רבי אשתורי הפרחי, אך כאמור דבריו מלאים סתירות. לפיכך נראה כנ"ל, שהמחבר לא הגיע למסקנה ברורה בעניין הגבולות, ושכתב היד הגיע לידינו בטרם הושלמה מלאכת המחקר.

הוכחות שכתב היד לא נערך עד סופו אינן חסרות. ראה בעמוד דש, שם מתאר המחבר את אזור ירושלים, באר שבע וחברון. כן הוא מתאר את העיר יוטה ואת יתיר, שהם על סף המדבר, "והוא משכן אנשי חמס". כאן שולב קטע שאין לו שום קשר עם האמור: "דע, שכפתור הוא דמיאט, הוא אל סוף גבול הארץ הדרומי, כמו אנטיוכיה אל סוף גבול הארץ מצפון". ברור, שאין קשר בין נקודה על הגילוס לבין הרי חברון.

יתירה מזו, בעמוד רמה מזכיר המחבר את דמיאט וכותב שכפתור הוא דמיאט, ושם נופל נילוס. נמצא שעניין דמיאט נידון באופן מקוטע ובלי קשר עם הנושא הנידון.

הסתירה שבדבריו בולטת לעין, שכן מצד אחד כתב שדמיאט היא "סוף גבול הארץ" בדרום על שפך הנילוס, ומאידך גיסא כתב שסוף הגבול בדרום הוא אל עריש. ואם כן היכן הוא סוף הגבול?

כן ראה שם בעמוד שה, שארץ גושן היא חלק מנחלת שבט יהודה. היא אמנם "גושן של ארץ מצרים, אך נבלעת בתוך ערי ישראל". ברור, שמדובר במציאות שאינה מתיישבת הגיונית, שהרי נחלת שבט יהודה נגמרת לדעתו באל עריש ואיך אם כן תהיה ארץ גושן במצרים מחוברת עם נחלת שבט יהודה?

אין אלו אלא דוגמאות אחדות מתוך רבות המוכיחות, שכתב היד לא נערך עד תומו, ואת דבריו כתב לעצמו כחלק מבירור אודות גבולות ארץ ישראל. לאור האמור נראה לומר, שבשלב מסוים אכן סבר, שגבולות הארץ הם גבולות מסעי, וכך כתב באופן החלטי. אולם ככל שהוסיף ראיות מן הכתובים ומדברי חז"ל מצא שגבולות הארץ הם הגבולות שנאמרו לאברהם בברית בן הבתרים. לפיכך כתב שאלה הם גבולות הארץ, אך לא הספיק להשלים את דבריו.

מכאן מובן הניסוח, שניסח רבי אשתורי את דבריו, שגבולות מסעי "לכל הפחות" מקודשים כמו הגבולות שנאמרו לאברהם, ניסוח שאין מעורפל ממנו, שכן המושג "גבול" מצד עצמו בא לחתוך דבר ולסמן קו ברור, ואילו המלים "לכל הפחות" מערפלות. נראה אפוא, שרבי אשתורי הפרחי הגיע למסקנה שכל הגבולות מקודשים, והצדיק את שתי השיטות בכחינת "מוכה שטרא לבי תרי" (פסחים דף עח עמוד א). כך נשאר ענין הגבולות בספרו מעורפל ובלתי מוגדר.

עוד אפשר לומר, עם כל הקושי שבדבר, שלמרות שרבי אשתורי הכיר היטב את השטח שבגבולות מסעי, שכן הלך בו שבע שנים. עם זאת לא הגיע במסעיו לנהר פרת ולמעמקי הארץ פנימה, בצפון, במזרח ובדרום, ובהעדר מפה מדויקת, דימה שגבולות אברהם וגבולות מסעי משתלבים.

על כל פנים, המעיין במקורות שהביא בעל הכפתור ופרח מגיע לכלל מסקנה ברורה, שגבולות אברהם, לדעתו, הם גבולות הארץ, וזו הארץ המקודשת לישראל מדורות, וכפי שהרבה להוכיח זאת בדבריו אודות גבול האבות ומשמעותו לעניין הלכה.

5. דברי החוקרים שבאו אחרי הכפתור ופרח דמיוניים

חוקרים שונים נתלו בצד אחד של דברי בעל כפתור ופרח, שהדגיש את גבולות מסעי כגבולות הארץ. מאידך גיסא התעלמו חוקרים אלה מן הדברים המפורשים שכתב רבי אשתורי הפרחי באשר לגבולות ברית בין הבתרים, שהם גבולות בעלי תוקף הלכתי ויש בהם מעלה וקדושה מאז ימות אברהם.

כאיש הלכה ניסה רבי אשתורי הפרחי למצוא תשובה לבעיה, והפתרון שהציע הוא שגם גבולות מסעי וגם גבולות אברהם שניהם נוהגים להלכה.

החוקרים הבאים אחריו לא התייחסו כלל לספקותיו, ולא נכנסו לעובי הקורה ולהכרעה בשאלה איזו משתי מערכות גבול אלה נאמרה לעניין הלכה. בקביעתם כי גבולות מסעי הם גבולות הארץ להלכה, וכאילו זו שיטת בעל כפתור ופרח, יש משום התעלמות מדברים כתובים ומפורשים. בכך גם נטלו החוקרים לעצמם עטרה של פוסקים.

לו, לפחות, היו חוקרים אלה הולכים בעקבות בעל הכפתור ופרח בעניין תוואי הגבול, ניחא, שכן היה מקום לאמר, שכך הבינו את שיטתו. אך הם נטלו את המושג גבולות מסעי מרבי אשתורי הפרחי ככסיס לעבודת המחקר בספריהם, ומכאן ואילך סללו דרכים חדשות, כל חוקר ושיטתו, ומתחו גבולות חדשים של גבולות מסעי,

בבחינת "ברצותו מאריך וברצותו מקצר", גבולות השונים בתכלית מתואי גבולות מסעי שהציע בעל כפתור ופרח.

השיטה שאימצו להם החוקרים, לשער השערות לזיהוי מקומות על פי שמות ערביים, ובכך לקבוע ענייני איסור והיתר מן התורה, עושה את התורה לחוכא ואיטלולא. בעולם המדע מתייחסים לדיונים כאלה בביטול ובגיוחך. היתכן שתורת ישראל ועולם ההלכה, הבנויים על דברים מבוססים ומקורות מפורשים, יקבעו פסקי הלכה בעניין איסור והיתר על יסוד השערות הלקוחות מעולם הדמיון?

השערות המחברים ר' יהוסף שוורץ בספרו תבואות הארץ ור' גולדהאר בספרו אדמת הקודש יש להם מקום במובן הספרותי, אך מקומם לא יכירם בעולם ההלכה, הבנוי רק על מקורות מבוססים ועדויות מובהקות. בוודאי שאין לקבל את תפיסתם, לאחר שהתעלמו מדברי בעל הכפתור ופרח, המונה את המקורות המצביעים על גבולות ברית בין הבתרים כגבולות הארץ להלכה.

לאור האמור עד כה, יש לבחון את דברי הרב יוסף ליברמן בספרו 'משנת שביעית', העומדים לעניות דעתנו בסתירה לשיטת הגבולות של חז"ל והראשונים.

ו. היתר ירקות הערבה הדרומית

הצורך להנחות את הציבור בעניין פירות וירקות המותרים באכילה בשביעית, הביא פוסקים שונים בדורנו להתיר אכילת פירות הבאים מאזורים שונים של הארץ. במפות המצוירות בספרים אלה מוגדרים חלקים שונים של הארץ כחוץ לארץ. הפוסקים נשענים על השערות חוקרים, ושיטת המחקר תמוהה וצריכה בדיקה.

להלן תמצית דברי הרב יוסף ליברמן בספר שאלות ותשובות משנת יוסף (בירור הלכה בענייני שביעית והלכות ארץ ישראל), ואלו דבריו:

בחדש שבט של שנת השמיטה תשל"ג התקיימה ישיבת הרבנים הגאונים שליט"א, בית דין צדק העדה החרדית בעיר הקודש ירושלים תובב"א, בראשות הגאון האדיר מרן יצחק יעקב וויס שליט"א... בדבר הבאת ירקות...מנאות הכיכר, עין חצבה, עין יהב, גרופית ויטבתה, כולם בעמק הערבה בין ים המלח לאילת שהם מושבים יהודים.

יסוד השאלה היה, אם המקומות האלה נמצאים מחוץ לגבולות ארץ ישראל... הזמנתי בכדי לתת תיאור על הגבול הדרומי של ארץ ישראל, לפי השיטות השונות".

בהתאם לכך הביא בפני הרבנים את שיטת בעל תבואות הארץ, שגבול הארץ הדרומי מתחיל בקצה ים המלח, מן העיר חנוזירי, כפר צפי, אלגור, ואדי אל פיקרי,

הר מדורא, מדבר אצאצימי, ואדי גאיען ובריעין. לעומת זאת לפי בעל אדמת הקודש הגבול הדרומי הוא: עין ארוס, קורנוב, ועוד.

לאור האמור החליט המחבר, כי נאות הכיכר נמצאת חמישה קילומטר מחוץ לגבולות ארץ ישראל.

אמנם המחבר מעיר, כי החזון איש לא סמך על שיטת המחקר הזאת, וכתב: "שאיננו אנו בטוחים שאפשר לסמוך על מפת הארץ, [כיון] שלא דקדקו [עורכי המפה] בדברי חז"ל, ושמות הערים ומקומותיהם נשתנו, ויש שנמחק זכרם, ובנו [החוקרים] על אומדנות" (חזון איש סימן ג סוף סעיף קטן יח).

לדעת הרב ליברמן, בעל החזון איש לא התכוון בדבריו אלה להטיל ספק בתוואי הגבולות שציינו החוקרים בדרום הארץ, שכן "הגבול הדרומי של ארץ ישראל המסומן בתורה, הרי קבעוהו ופרשוהו מחברי הגבולות לפני כמאה שנה על מקומות שלא נעתקו מאז, כגון העיירות חנוזירי, צפי, ואדי אל פיקרי ועוד".

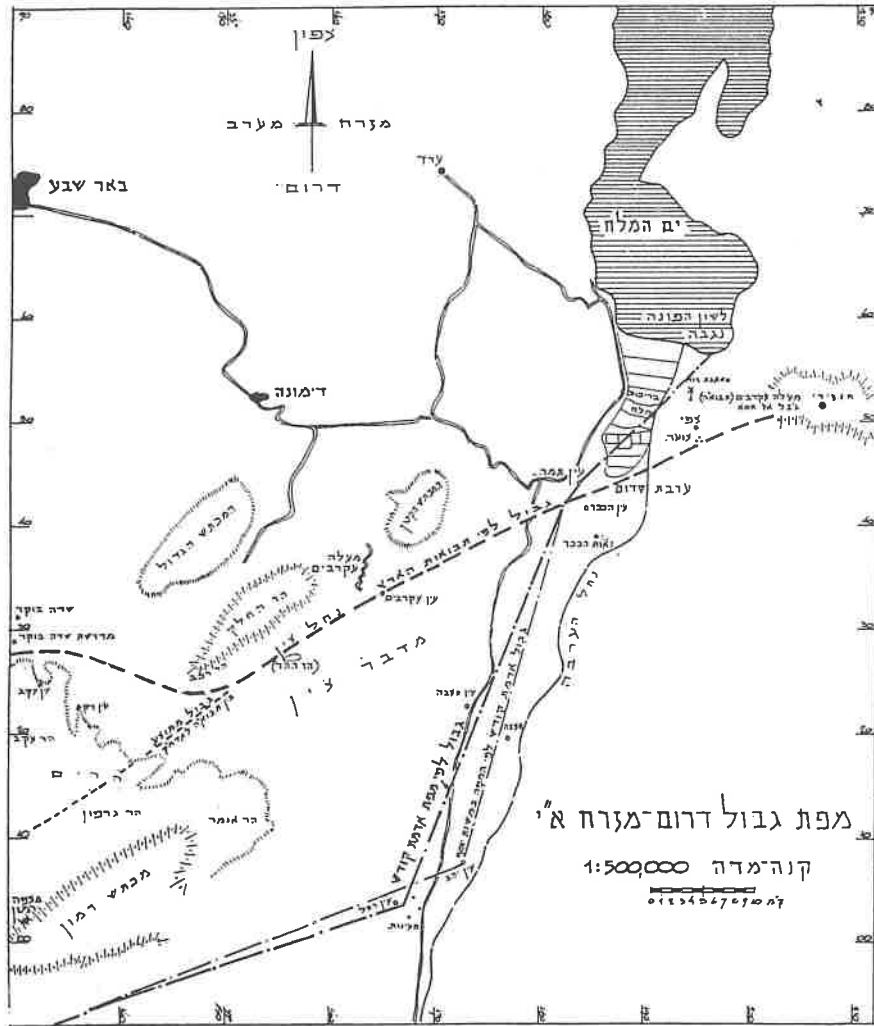
ומסיים הרב ליברמן: "אחרי משא ומתן, הוחלט להכשיר את הבאת הירקות מגרופית ויטבתה... ובנוגע לנאות הכיכר, הוחלט לשלוח משלחת... המשלחת ביררה במקום, כי שדות נאות הכיכר, אשר מהם מציעים להביא ירקות... מתחילות שני קילומטר מזרחית לנאות הכיכר... לאור זה הכשירו מרבן הגאונים הבד"ץ שליט"א את ירקות נאות הכיכר, ועשו כן מעשה רב, לפטור ירקות אלה מכל חשש שביעית ותרומות ומעשרות".

1. שיטת הפסיקה של הכר"צ מירושלים תמוהה

המחבר טוען שתנוזירי ואל צפי, וכן אלגור ופיקרי וכו', זה קו "הגבול הדרומי של ארץ ישראל המסומן בתורה, שכן כבר קבעוהו ופרשוהו מחברי הגבולות לפני מאה שנה".

תמוה הדבר, איך קבלו חכמי הבית דין צדק מירושלים טיעון מוזר כזה. מה ידעו מחברי הגבולות מלפני מאה שנה כשהארץ שוממה על מקומות הישוב בערבה שנקראו בשמות לפני שלשת אלפים ושלוש מאות שנה? במה גדול כוחם של השמות חנוזירי ואל צפי וגעין ובריעין? האם משום שיצאו מפי בדואים שאינם יודעים בין ימינם ושמאלם?

תמוה הדבר שמחקרים מסוג זה, המצויים לרוב בספרות המחקר על יישובי הבדואים בנגב, הביאו את חכמי בית הדין להכרעה בהלכה באיסורים מן התורה. מה התחדש לחברי בית הדין כשראו בעיניהם את הכביש לנאות הכיכר, שהתירו את השדות במזרחו, ועשו אותם חוץ לארץ?

מתוך הספר משנת יוסף.

שומרי השביעית מתייחסים בכבוד רב ובהערצה לגדולי התורה, אך דווקא משום כך עולה התמיהה למקרא הדברים ב'משנת יוסף', על יסוד מה פטרו את כל דרום הארץ משביעית, תרומות ומעשרות, ערלה, כלאים, לקט, שכחה ופאה, ושאר ההלכות התלויות בארץ? למה לא חששו לדברי בעל החזון איש, שהמקומות שבתורה "נמתק זכרם", ואיך עברו על דבריו ו"בנו על אומדות"?

המחבר מסיים את תשובתו במלים שהבית דין צדק עשו "מעשה רב". "מעשה רב" אפשר לעשות אחרי בדיקת כל ה"שיטות השונות", כדברי המחבר. אך בית הדין לא בדק את השיטות השונות. בית הדין לא בדק את דברי הירושלמי והספרי שהובאו לעיל, ולא את שיטת הרמב"ם והרמב"ן שהובאו לעיל, שכן המחבר אינו מציין זאת בתשובתו אלא קיבל באופן מוחלט את גבולות מסעי כגבולות הארץ. הרב ליברמן אינו מביא שאלה שהיה הכרח לשאול אותה: מהו המקור שגבולות מסעי הם גבולות ההלכה של ארץ ישראל? הרי דבר כזה לא נאמר בשום מקום בדברי חז"ל?

כמו כן, על מה מסתמך המחקר, שחגזירי ואל צאפי מהווים את הגבול הדרומי שבתורה? בית הדין התעלם מפסוק מפורש בתורה האומר: ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלישתים, וממדבר עד הנהר (שמות פרק כג). היה אפוא מקום לפחות לחשוש, שכל הנגב, מים סוף בדרום ועד ים המלח, וכן המדבר שהלכו בו ישראל ארבעים שנה, הכל בכלל ארץ ישראל האמורה בתורה. ממילא כל הגידולים הגדלים שם אסורים בשביעית, בערלה, בכלאים וכדו', וחייבים בתרומות ומעשרות, אלא אם כן יוכח אחרת. דווקא החרדה היתירה של הבית דין צדק לשמירת ההלכה לדקדוקיה, היתה צריכה להביא חכמים אלה לאסור את כל השטח הדרומי מספק, או לחילופין לקבוע בפירוש שלפסוק זה אין משמעות להלכה, אך דבר זה לא נאמר.

כאמור, בדברי חז"ל, הרמב"ם והרמב"ן, לא מצאנו לא את המושג גבולות מסעי ובוודאי שלא מצאנו שמות כמו חגזירי ואל צאפי, ויש אפוא לחייב את כל התחום הדרומי עד חופי ים סוף (במקומות בהם מתפתח ישוב וחקלאות) במצוות התלויות בארץ. בלא התייחסות לדברי חז"ל והראשונים הנ"ל אין כל משמעות ל"מעשה רב" שעשה בית הדין. זניחת פסוקים ומקורות מפורשים בדברי חז"ל מחד, וקידוש מקומות כמו חגזירי ואל צפי כגבולות הארץ בלא ניסיון לברור יסודי של העניין, מתמיהה.

2. פסק הלכה שמצפה רמון הוא חוץ לארץ

בספרו (משנת יוסף סימן מה) מתייחס הרב ליברמן לשאלה שנשאל, האם להקים שיכון ליהודים שומרי מצוות במצפה רמון בנגב, ותשובתו היא, שיש "להוציא את כל אזור מכתש רמון מגבול ארץ ישראל". המחבר עושה "פשרה" בין בעל אדמת הקודש, הקובע כי מקומה של קדש ברנע בעין מרדה, לבין בעל תבואות הארץ, הקובע את קדש ברנע בוואדי בירעין.

לדעתו מצפה רמון אינו אלא חוץ לארץ, "ומה גם שהישוב ישוב ספר, שהוא קצת בחזקת סכנה, ואין שם זכות ארץ ישראל ודאית להגן עליו", לפיכך אין מקום להקים ישוב חרדי לדעתו במצפה רמון.

תמוה הדבר, שבהמשך התשובה שם, לאחר שאסר להקים ישוב במצפה רמון בגלל חשש שהמקום חוץ לארץ, עם זאת לא חשש להתיר "לבחורי חמד לצאת לחוץ לארץ ולישא אשה ולהשתקע שם... ואין מפקפק בדבר". תמוה הדבר, שמי שעוזב את הארץ לחוץ לארץ לגור בין הגויים הדבר מותר לו "ואין מפקפק בדבר", ואילו להקים ישוב יהודי חרדי במקום שיש להטיל בו ספק אם ארץ ישראל הוא אם לא, שם אסר לגמרי בלי שום פקפוק.

הדיון בספר משנת יוסף בענין קדש ברנע, האם יש לזהות אותה עם עין מרדה או עם ואדי ברעין, הוא דוגמא לתשובות ומאמרים שנכתבים בידי חוקרים ואנשי הלכה. הוא נשמע לכאורה כדיון רציני, אך אחר בקשת המחילה נראה לומר שמקומו לא יכירנו בספר הלכתי.

המחבר נמנע מלהיכנס לדיון בשורשי בעיית הגבולות ובפסוקים המפורשים בתורה ובדברי חז"ל העוסקים בנושא הגבולות, וכך נפל בפח ההשערות. פסקי ההלכה העולים מתשובתו נראים כדקדוק בהלכה, אך לעניות דעתנו אינם אלא היתר לאיסורים חמורים מן התורה, כמו ערלה וכלאים, וכן איסורים אחרים מדרבנן, כמו שביעית, תרומות ומעשרות, חלה ועוד.

ז. איסור ירקות שגודלו בערבה

יש שרצו להתיר לאכול את הירקות המובאים מן הערבה על פי המשנה בשביעית (פרק ו משנה א) האומרת, ש"כל שהחויקו עולי מצרים מכויב ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד".

אחד הפירושים האפשריים לפסקה זו הוא, שבתחום עולי מצרים, אם עשה אדם מלאכות האסורות בשמיטה, וחרש וזרע וקצר, או קטף את יבולי אדמתו - "נאכל", כלומר למרות האיסור לעבוד בשביעית התוצרת מותרת באכילה, בקדושת שביעית. זהו פירושו של רבי יצחק אבן גיאת בספר המאור. ואכן, תחילה פירש הרמב"ם את המשנה על פי שיטת רבי יצחק אבן גיאת, וכך מופיע הדבר בחלק מן הדפוסים, שם כתב: "ואומר [במשנה] נאכל אבל לא נעבד, שאסור לעובדה כלל, ואם נעבדה הרי הדבר הצומח נאכל [מותר באכילה] בקדושת שביעית" (פירוש המשנה לרמב"ם שביעית פרק ו משנה א).

כך כתב הרמב"ם תחילה במהדורה ראשונה של פירושו, אולם לאחר עיון מדוקדק חזר בו הרמב"ם, ומחק את הפירוש מן הספרים. במקום זאת כתב (שביעית פרק ו משנה א מהדורת הרב קאפח):

וכאשר היו בני אדם מערימין וזורעים התבואות בשביעית, ואומרים שזה הזרע הצומח לא צמח ובריעה בידיים אלא וצמח מעצמו מהנשאר באדמה, ממה שדרכו להצמיח פעם שנייה מן השורשים שנשארו באדמה, אסרו כל הזרעונים. כגון, התבואה והקטנית ודומיהם, הצומחים בשביעית, והם הנקראים ספיחים. וכך אמרו: ספיחים אינם אסורים מן התורה אלא מדברי סופרים. כך לשון ספרא ניקרא כה לז. רצוני לומר שאסורים באכילה, הנה נתבאר לך... שספיחין, שדרך בני אדם לזרעם אסורים באכילה. והווי זכור לכלל זה תמיד...

וארץ ישראל שלא נתקדשה קדושה שנייה וכלומר, תחום עלי מצרים מותר לאכול הספיחים הצומחים בה נשאלהם ואסור לעבוד אותה הארץ.

בפירוש זה שולל הרמב"ם אפשרות להתיר ירקות שצמחו מעבודת האדמה בשביעית. יתירה מזו, אפילו דבר שצמח מאליו נאסר לדעתו מדין ספיחים, מחשש שעוברי עבירה ינצלו את הספיחים לגדל ירקות בעבירה.

על שיטתו זו חוזר הרמב"ם בהרחבה בתשובותיו (בהוצאת יהושע בלאו תשובה קכח). להלן דבריו:

מאמר המשנה שלש ארצות לשביעית, כל שהחזיקו עולי ככל וכו', וזאת המשנה מה ששמענו פירושה תמיד, הוא מה שאמר רבי יצחק בן גיאת ז"ל בספר המאור. אמר, שהוא אשר פירשו כל החכמים והוא מה שקיימנו אנחנו, והוא, שעניין לא נאכל ולא נעבד הוא, שמי שעבר ועבד הארץ בשביעית נבאסור, אותו הדבר הצומח אסור לאכלו. ועתה, שהיטבנו לעיין ולדקדק בכל הלכה והלכה בחיבורנו הגדול, נתבאר לנו פרוש זאת המשנה, ונתגלה טעמה כמעמיה דרבינו הקדוש זצ"ל. והוא שעבודת ארץ ישראל בשביעית

בלא תעשה, כמו שביאר הכתוב: לא תורעו ולא תקצרו את ספיחיה ולא תבצרו את נזיריה. וכל מה שתצמיח הארץ מאליה מפירות הארץ וירקות הצמחים מן האדמה או מפירות האילן, מותר לאכלו... וזהו דין תורה. אבל מדברי סופרים, גזרו על כל מה שתצמיח הארץ בשביעית, ממה שדרך בני אדם לזרוע גרגרים והנתנים יכול מידי בשביעית שיהא אסור באכילה, כגון מיני התבואה, והקטניות וירקות הגינה כולם. וזהו הנקרא ספיחין.

ולא אסרו אלא מפני עוברי עבירה, שלא ילך אדם רשע, לזרוע ירק בגינתו, ויביאנה ויאכלנה ובעצמו או ימכרנה ולאחרים ויאמר: מן הספיחין שעלו מאליהן הן, ואם נתיר לאכול הספיחין, נגרום מכשול לעוברי עבירה ויעברו על עבודת הארץ... וזהו דעת החכמים והיא האמת. ומאמר המשנה שביעית (פרק ט משנה א): וחכמים אומרים: כל הספיחין אסורים, ואסור על פי זה העיקר והעיקרון ההלכותי לאכול וירקות ממה שתצמיח הארץ בשביעית... כמו: הלפת, והכרוב, וכרפס של גינה, כולם אסורים מדרבנן, כמו שביארתי... וכל מה שקידש עזרא... והוא אשר החזיקו עולי בבל, הספיחים שלו אסורים ועבודתו אסורה... וכל מה שהחזיקו עולי מצרים... והוא מן אמנה עד נחל מצרים באורך וברוחב עד הנבול שקידש עזרא... כל זה נופל מזאת המעלה שבקדושה... ולכן ספיחין שלו מותרין ובאכילתו אף על פי שזה אסור בעבודה, על פי דין התורה. וזהו אומרו: "וכל מה שהחזיקו עולי מצרים, ועד הנהר ועד אמנה, נאכל אבל לא נעבר".

כבר עמדנו לעיל על כך, שגבולות עולי מצרים המתוארים כאן הם מאמנה, שהוא הטורוס אמנוס בצפון, ועד נחל מצרים שהוא נהר מצרים בדרום. שכן, הרמב"ם מביא על כך את המשנה האומרת "וכל מה שהחזיקו עולי מצרים ועד הנהר". לדעת הרמב"ם, נהר זה הוא נחל מצרים. כך גם כתב בהלכותיו (הלכות תרומות פרק א הלכה ח): "ועד הנהר - הוא נחל מצרים". בהכרח אפוא שהנהר, בה"א הידיעה, בדרום הוא הנילוס כי ואדי אל עריש הוא וואדי יבש. ליתר דיוק כוונתו לסעיף המזרחי של הדלתא של הנילוס, שהוא נחל מצרים, ולא כאן המקום לכפול את הדברים, שהארכנו בהם במקומם. על כל פנים כוונת הרמב"ם לארץ שניתנה לאברהם, הנתחמת בנהר שבדרום מערב, כפי שכתב בהלכות תרומות (פרק א הלכה ב). ארץ זו היא הארץ שניתנה לו בברית בין הבתרים, וכמוכא בירושלמי חלה (פרק ב הלכה א) כנוכר לעיל.

על ארץ גרנכת זו כותב הרמב"ם "שהחזיקו בו עולי מצרים - באורך וברוחב". והוא שנתקדש בקדושה ראשונה, והוא שאסור בעבודה בשביעית "על פי דין התורה". וכל מה שהותר בתחום זה אלו הן הספיחין שעולים מאליהם, שבתחום זה לא גזרו על אכילתם.

כך גם פסק להלכה בהלכות שמיטה ויובל (פרק ד הלכה כה): "אין שביעית נוהגת אלא בארץ ישראל בלבד... כל שהחזיקו בו עולי בבל עד כזיב אסור בעבודה, וכל הספיחים שצומחים בו [מאליהם] אסורים באכילה. וכל שלא החזיקו בו אלא עולי מצרים בלבד, שהוא מכזיב ועד הנהר ועד אמנה, אף על פי שהוא אסור בעבודה בשביעית, הספיחין שצומחים בו מותרים באכילה".

מן המקורות הללו מוכחת לעניות דעתי דעת הרמב"ם פעם נוספת, שלא כפי שהבינו הרב גורן זצ"ל והרב ישראלי זצ"ל, שהבאנו את דעתם לעיל, כאילו "מאשקלון לדרום לא כבשו עולי מצרים והוא מותר בעבודה בשביעית" - כדבריהם. שהרי כאן חוזר הרמב"ם וקובע מפורשות ש"מן הנהר" "שהוא נחל מצרים" אסור בעבודה בשביעית "על פי דין התורה".

ולא התיר הרמב"ם אלא ספיחים שגדלו מאליהם. אך ברור שירקות שגדלו בעבירה, במקום שגזרו חכמים שלא נעבד וכגון שאדם חרש וזרע וקצר, או קטף בשביעית, ירקות אלה ביתחום עולי מצרים הם גוף האיסור ולא הותרו מעולם.

כבר ראינו לעיל, שהרמב"ם הלך תחילה בשיטת רבי יצחק אבן גיאת, אולם אחר שבדק את ההלכה לעומקה "והיטבנו לעיין, ולדקדק... נתבאר לנו פירוש זאת המשנה ונתגלה טעמה כטעמיה דרבינו הקדוש זצ"ל", קבע את ההלכה כנ"ל. נמצא לאור האמור, שהקונה בשביעית ירקות שנזרעו בערבה שהיא תחום עולי מצרים, אוכל ירקות שגדלו בעבירה.

זכות שמירת השביעית כהלכתה בתחומי ארץ ישראל שניתנה לישראל בברית לדורות עולם תעמוד לדורנו ולדורות הבאים, שיזכה עם ישראל לשלוט במרתבי ארץ האבות - ארץ חמדה טובה ורחבה לדורות עולם.